

KULTURNO-PROSVJETNA DJELATNOST SOCIJALDEMOKRATA U HRVATSKOJ U RAZDOBLJU OD 1908 — 1914.

Branka Pribić

UVOD

Ova radnja nadovezuje se na već obrađenu kulturnu problematiku prethodnog razdoblja,¹ pri čemu je pojava socijaldemokratskog glasila *Sloboda* uzeta kao početna granica. Analiza tog prvog, »pionirskog« perioda kulturno-prosvjetne djelatnosti i daljnjih godina na prijelomu stoljeća, kada socijaldemokratska stranka doživljava određen uspon, dovela nas je do uočavanja nekih, za tu problematiku važnih činjenica, koje i sada treba spomenuti i to iz dva razloga: prvo, jer su te činjenice opće-važeće za ocjenjivanje kulturne politike socijaldemokrata u nas, a drugo zato, jer će se — imajući na umu te činjenice — moći usporediti kasniji period, predmet ove radnje, s prethodnim i tako doći do cjelovitije slike.

Konstatirali smo bili otežane vanjske (neprijateljstvo građanskih stranaka, klera i režima) i unutarnje okolnosti (u početku nikakva, a kasnije malobrojna prisutnost inteligencije; analfabetizam i alkoholizam među radništom) u prosvjetnom djelovanju socijaldemokrata.

Međutim, istovremeno uočili smo i *svijest* socijaldemokrata o važnosti prosvjetnog rada i *upornost* u njegovu provođenju, što nas je dovelo do uočavanja određenog *kontinuiteta* kulturno-prosvjetnog rada u tom razdoblju, dakle tradiciju do danas staru stotinu godina. Konačno, pretpostavili smo bili i to da je kulturna politika socijaldemokrata poslije 1907. poprimila i neka nova obilježja.

* * *

Sedmogodišnji period od 1908. do 1914, koji uključuje Tomašićevo banovanje, Cuvajev komesarijat, Jukićev atentat i Škerleczevu pojavu na banskoj stolici, nije urodio *bitno* povoljnijim objektivnim uvjetima za socijaldemokrate, naprotiv pogoršao se za vrijeme komesarijata. Međutim se u nekim detaljima ipak uočava određeni napredak: socijaldemokratsko glasilo *Slobodna Riječ* postaje od 1. V 1909. dnevnik i ostaje to do kraja izlaženja u VII mjesecu 1914. Urednici su joj bili Stj. Batt (1908), V. Bukšeg (1909), N. Vukojević (1910. i dio 1911), J. Bukšeg (1912. i 1913) i V. Kokolj (1914).

¹ B. Pribić, Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1892—1907, Časopis za suvremenu povijest I-II, 1969.

Analfabetizam i socijalno-zdravstveni problemi postoje i dalje kao otežavajuća okolnost svake uspješne agitacije među radništvom, bilo prosvjetne ili političke. I financijsko stanje *Slobodne Riječi* razotkriva se povremeno kao vrlo kritično, tako da se 1913. postavlja pitanje njenog daljnjeg opstanka.²

Što se tiče prisutnosti inteligencije, već uočen povoljni razvoj u prethodnom periodu nastavlja se i sada, te se može npr. govoriti o određenim plodovima socijaldemokratske agitacije među učiteljstvom. Tako se kao autor jednog članka deklarira »pučki učitelj — socijalni demokrata«,³ ili samo »učitelj«⁴, dok ostrožinski učitelj Dušan Trbuhović istupa s punim imenom.⁵

U *Slobodnoj Riječi* surađuje još istaknuti borac za učiteljska prava *Davorin Trstenjak*, pravnik *Mijo Radošević* kritikama i prikazima, *Zofka Kveder* originalnim priložima, dakako oba brata *Demetrovića*, *Juraj* i *Eugen*, te mladi *Andrija Štampar*, koji je svojim sudjelovanjem znatno podigao kvalitetu zdravstveno-socijalne borbe i drugi.

Borba protiv klerikalizma u svim njegovim oblicima oštro se nastavlja i u razdoblju 1908—14. Pored argumentirano pisanih polemičkih članaka, kao npr. odlomka iz knjige *D. Trstenjaka* »Klerikalizam«,⁶ ovi antiklerikalni napisi poprimaju češće karakter alegorije, crtice, fantastične vizije, pa ih u okviru ove teme baš zbog tog pokušaja da poprime književno ruho ipak spominjemo; analizu ili bar navođenje po naslovu zbog slabe kvalitete ne zaslужuju.

Poslije ovih uvodnih primjedaba prelazimo na analizu zalaganja socijaldemokrata za prosvjetu i kulturu, te neposrednog njihova rada na tom području i to na temelju već spomenutog glasila *Slobodna Riječ*, zatim izdanja socijalističke nakladne zadruge *Naša Snaga Crveni kalendar*, gdje poučni i zabavni dio privlači pažnju i gdje nailazimo na dobre, realističke, dakako tendenciozne crteže i karikature, te prigodne revije *Svibanjski Spisi* (ili samo *1. Svibanj*), u kojima pored kulturno-prosvjetne i ideološke agitacije dolazi do izražaja i određeni, iako skromni, smisao za likovno te naslovna strana katkad ima polihromnu vinjetu ili graviru s likom radnika, silhuetom tvornice i sl.

ZALAGANJE SOCIJALDEMOKRATA ZA KULTURU I PROSVJETU

S obzirom na to da je u spomenutoj radnji, koja obuhvaća period do 1907. već utvrđena činjenica o zalaganju socijaldemokrata za kulturu i prosvjetu, te svijest o važnosti toga, smatramo da se u ovoj radnji više ne treba vraćati na takvo uvjeravanje nego da je ispravnije prikazati razne oblike toga zalaganja u periodu do 1914.

² *Slobodna Riječ*, 6. VIII 1913. Apel pod naslovom »Radni narode«, a i kasnije, 30. V 1914, u članku »Sudbina Slobodne Riječi« gdje se traži pomoć i izražava vjera u uspjeh. (Budući da se u bilješkama do daljnjega navode samo članci iz toga lista, njegov se naslov ne spominje ili se označava samo slovima SR.)

³ *Škola i crkva*, 16. VI 1914.

⁴ *Učiteljstvo i vlada*, 17. VI 1914; *Braća učitelji i učiteljice*, 29. II 1912.

⁵ *Učitelj i učiteljsko pitanje*, 19. IV 1911.

⁶ *SR*, 2. IV 1914.

U napisima te vrste razabiremo dakle tri sadržajna oblika: u jednim se govori o pravu radnika na kulturu, jer su njegovi plodovi rada osnovni preduvjet za postojanje svake kulture. Radnik dakle na svoj specifičan način sudjeluje u razvitku kulture, ali ne uživa njene plodove zbog materijalne neimaštine,⁷ pa se ova društvena nepravda nepravda žigoše.

Drugi svojim sadržajem uvjeravaju radnika u važnost njegova kulturnog uzdizanja, svjesnog rada na tome, te u jednom članku npr. citiraju definiciju austrijskog socijalističkog borca V. Adlera koji kaže: »Biti socijalni demokrata to je *zvanje* koje obuhvaća čovjeka od jutra do mraka. Uvijek ima nešto da nauči, pouči i bude u službi.«⁸ S druge strane, ti isti članci pa i drugi uvjeravaju i javnost u kulturnu misiju socijalizma,⁹ jer je to pokret koji zahvaća široke mase i inteligenciju, a ne samo mali sloj privilegiranih. Socijalisti su, kaže se u jednom članku, »nutrinjom civilizovaniji i naobraženiji od vladajućih klasa«, a u socijalizmu, tj. »mnogo prezrenom revolucionarnom karakteru radničkog pokreta utjelovljeni su oni visoki ciljevi, koji će čovječanstvo pridići na najviši stepen kulture, što se uopće može zamisliti.«¹⁰ Taj se oblik zalaganja za priznanjem socijalističke kulture potkrepljuje sa dva velika imena: *August Strindberg* i *Anatole France*, te se prenose njihovi članci.¹¹ Naročito duhovito izabrane su misli Anatole France-a ne samo u okviru spomenutog uvjeravanja javnosti nego i kao odgovor građanskim glasilima koji prigovaraju da *Slobodna Riječ* cijelim svojim načinom i razinom nije zrela za štampu. Ovaj odlični francuski stilist, koji je tih godina dosegao svoju najzreliju fazu, dao je u djelu »Opinions sociales« i historijski pregled razvoja štamparstva u Francuskoj, progonjenje pojedinih štampara za apsolutističkih režima do XVIII st., kada nastupa novo vrijeme, te je neočekivanom logikom i slobodom bacio na pitanje slobode štampe ovakvo svjetlo: »I vi danas vjerujete da će prijetnja sa 6 mjeseci zatvora i 500 kr novčane kazne spriječiti ono što nisu mogli spriječiti uže i točak, a docnije gilotina [...] Vi ste dužni da date štampi slobodu i to ne samo štampi, koja je zaslužuje svojom mudrošću, već i štampi takvoj kakva je, pametnoj i ludoj... zato što štampa izražava misli cijelog naroda; zato treba da bude, kako i sama misao, raznovrsna, konfuzna, protivrečna, pravedna, nepravedna, pametna, besmislena, silna, velikodušna; zato što je ona svijest mračne gomile građana kao i inteligentne elite [...] neophodno potrebno je da se kaže sve ono, što se vjeruje ili nejasno misli oko nas, tako, da se ono što je istinito i ono što je lažno pokažu na svjetlosti u istome odnosu, u kome leže na dnu duša [...] Štampa, kada je slobodna, slaba je za zlo a jaka za dobro.«¹²

Uočljiva je dakle svijest socijaldemokrata o njihovoj kulturnoj misiji, tj. o njihovu, kako misle, jedino ispravnom vrednovanju kulture. Iz takvog

⁷ S. Ž., Život radnika, vrlo ozbiljna »brbljarija«, 15. IX 1913; O okolini, 23. VIII 1912.

⁸ V. Adler o naobrazbenom radu, 8. IX 1913; Najveća istina, 1. X 1913.

⁹ Kulturna zadaća socijalizma, 8. VII 1911.

¹⁰ Socijalizam kao kulturna moć, 22. II 1912.

¹¹ A. Strindberg, Prava čovjeka (članak objavljen u štokholmskom listu »Socijaldemokrat«), 1. II 1912; A. France o slobodi štampe, izvaci iz djela »Opinions sociales«, preveo R. N., 7. XII 1911.

¹² Anatole France o slobodi štampe, 7. XII 1911. France je u socijalizmu vidio jamstvo slobode (A. Lagarde — L. Michard, Le XX e siècle, Paris 1964).

stanovišta nikla je i jedna kritička analiza cjelokupnog kulturnog života u Zagrebu.¹³ Autor, već spomenuti pravnik Mijo Radošević, osvrnuo se na posljednje dvije godine: kulturne, naročito literarne prilike dovodi u vezu sa činjenicom da je Hrvatska nerazvijena zemlja u kojoj su »do jučer« vladali ceh i kmetstvo. Starija generacija obuzeta je »romantičnim Weltschmerzom«, a mlađa živi »naduti individualizam«. Ta zemlja nema književnika koji bi znao ocijeniti važnost borbe između kapitala i rada. Univerza producira ukocene birokrate, reakcionare koji se citatima iz sv. Pisma i Božanske komedije bore protiv darvinizma. Tako o društvu; a o štampanoj riječi kaže npr. da Matica hrvatska »falsificira literaturu«, Društvo Sv. Jeronima da bespotrebno štampa samo živote svetaca, a *Obzor* u prijevodima Maupassanta izostavlja ono što mu ne konvenira. Spomenuvši kao jedino pozitivno u toj društvenoj situaciji rad Moderne biblioteke, tj. njenih 12 knjiga modernih evropskih pisaca, Radošević zaključuje da »na kulturnom polju sve stoji naglavce.«

U posljednjoj, trećoj grupi članaka o zalaganju socijaldemokrata za kulturu i prosvjetu, koje smo po njihovu sadržaju mogli odvojiti, razabire se ova osnovna misao: socijaldemokratski ideal društvenog poretka identificira se sa pojmom kulture, pa na taj način i samo zalaganje za kulturu dobiva jedan novi vid. »Socijalizam je pokret masa za jednu više savršeniju i bolju formu organizacije ljudskog društva — u tome je njegov kulturni značaj«, kaže anonimni autor u članku »Socijalizam nosilac kulture«.¹⁴ Socijaldemokrati smatraju da jedino njihove koncepcije dovode u sklad društvo i pojedinca, te tvrde da baš u toj postavci leži i najviša kulturna zadaća socijalizma. U istom se članku nadalje kaže da će se u budućem socijalističkom društvu interesi pojedinca podvrgnuti interesima društva, pa da su ti principi uvjet svake društvene slobode. »Stoga oni znače kulturu, jer njima prestaje perioda nasilja, znače slobodu, dok je sloboda prvi uvjet svake kulture. U slobodi gospodarskoj i političkoj kultura se normalno diže.«¹⁵

Ponekad njihova agitacija za kulturu poprima kondenziraniji oblik izzvan naročitim društveno-političkim događajima. Tako npr. 1909. na I. Jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji u Ljubljani, gdje je u smislu zalaganja za socijalističku kulturu naročito zapažen referat Etbina Kristana, ili kasnije zbog razmahane klerikalne akcije, a u povodu hrvatsko-slovenskog katoličkog kongresa održanog u Ljubljani 1913, na kojem se zagovarala koalicija katolika Hrvata i Slovenaca, pri čemu su klerikalne *Riječke Novine* proglasile Slovence dijelom hrvatskog naroda. Iz te koalicije trebao je niknuti zajednički program koji bi obuhvatio i kulturni rad među hrvatskim narodom. *Slobodna Riječ* je citirala spomenuti riječki glasnik, koji je ovako tumačio taj program: »Iz našeg će se naroda pokazati braći na Balkanu put k pravoj kulturi i emancipaciji od tmine, iz toga će rada niknuti preporod u Kristu.« Tadašnji klerikalni krugovi vidjeli su u svojim stavovima neke vrste preporoda hrvatskog naroda na bazi katoličke ideologije. U svakom slučaju koncentracija ovih snaga značila je s jedne strane udarac liberalnim krugovima u Hrvatskoj, koji se još od 1903. približuju Srbiji, a s druge strane donekle i posvjetovljenje kršćanstva. Na takav istup *Slobodna Riječ* je reagirala sa dva opširna članka

¹³ M. R., Naš kulturni zastoj, SR, 10. VII 1909.

¹⁴ 30. VIII 1912.

¹⁵ Kulturna zadaća socijalizma, 8. VII 1911.

zaključujući da se pod tom »kulturnom borbom« zapravo krije klerikalni imperijalizam koji je protunarodni, a svoje koncepcije o državi bazira na postavkama Tome Akvinskog.¹⁶

Pored ove teoretske agitacije u okviru zalaganja socijaldemokrata za prosvjetu i kulturu u periodu od 1908. do 1914. ranije ulagani trud oko organizacije predavanja i analfabetskih tečajeva produžava se i sada. Međutim se s obzirom na predavanja u tom razdoblju uočava jedna promjena. Za razliku od perioda 1907. kada su socijaldemokrati, oslonjeni sami na sebe, održavali razna predavanja, sada postoje organizirana pučka sveučilišna predavanja koja *Slobodna Riječ* komentira i toplo preporuča radništvu. Iz nekoliko opširnijih izvještaja razabire se ova situacija: Pučko sveučilište u Zagrebu organiziralo je cikluse predavanja koja su održavali sveučilišni profesori. Đacima i radnicima omogućuje se ulaznina uz popust od 50%. Predavanja su se održavala na Sveučilištu, razdijeljena prema tematskim grupama. Osobito je zanimljiv izvještaj dr A. Bazale, sveučilišnog profesora i tajnika odbora za priredbu pučkih sveučilišnih predavanja, u kojem daje podatke o radu u g. 1912: bila su organizirana 3 tečaja predavanja i to jesenski, zimski i proljetni. Broj slušača je u početku bio 361, preko zime se povisio na 705, da u proljeće padne na 281. Iz tabele polaznika prema zanimanju, izraženih u postocima, za nas je značajan ovaj podatak: trgovačkih namještenika je bilo 11%, namještenika u raznim granama obrta 15%, a samostalnih obrtnika 11%. Iz toga slijedi da je radništvo s trgovačkim namještenicima dalo 26% polaznika, što je svakako dobar odaziv — zaključuje i *Slobodna Riječ*.¹⁷

Predavanja su obuhvaćala područja književnosti, povijesti, »vjere i znanosti«, zdravstva i dr. Održavala su se ne samo u Zagrebu nego i u Karlovcu, Osijeku, Vukovaru, Varaždinu, Mitrovici, Križevcima, Sušaku i dr. Program predavanja za god. 1913 14. npr. bio je ovaj:

O telegrafiji i telefoniji (predavač L. Stjepanek). — O Ilirizmu (dr Đ. Šurmin). — O teoriji evolucije (dr A. Langhoffer). — O ženidbenom pravu (dr E. Lovrić). — Prva pomoć (dr M. Figatner). — Uvod u geologiju (dr Gorjanović-Kramberger). — Znamenita mjesta stare grčke i rimske kulture (dr Đ. Körbler). — O prognozi vremena (dr Stj. Škreb). — O dužnostima (dr J. Pazman). — Izabrana poglavlja iz međunarodnoga prava (dr L. Polić). — Zvezdano nebo i njegovo gibanje (dr O. Kučera).¹⁸

Slobodna Riječ je već sutradan komentirala taj Bazalin izvještaj na poučan način: obrazlagala je radniku važnost tih predavanja, zatim upozoravala

¹⁶ Navještaj kulturne borbe, 25. VIII 1913. Klerikalni državni ideal, 29. VIII 1913.

¹⁷ Pučka sveučilišna predavanja, 13. X 1913. — A. Bazala je već 1907. pokrenuo akciju za osnivanjem Pučkog sveučilišta što je vlada tek 1912. odobrila. Po uzoru na neka sveučilišta u Evropi i Americi, Bazala je smatrao da nauka ne može ostati privilegij jednog dijela društva, nego da, popularizirana, treba zahvatiti i »seljačke kolibe i radničke stanove«. U tu svrhu on 1912. odlazi u Beč da prouči rad tamošnjih pučkih sveučilišta »Volksheim-a« i »Volksbildungshaus-a«.

Pored navedenih podataka o polaznicima predavanja, koje iznosi SR, jedan osvrt na rad Pučkog sveučilišta od 1907. do 1932. kaže da »u radništvu radi teških materijalnih prilika nije bilo većeg odaziva«, što znači da je odaziva bilo. A. Bazala, Pučka sveučilišna predavanja. Njihova uredba i svrha, Zagreb, 1907, brošura; Spomenica Pučkog Sveučilišta u Zagrebu 1907—1912—1932, 1932.

¹⁸ Pučka sveučilišna predavanja, 13. X 1913.

koje teme zahtijevaju određeno predznanje, koje su od općeg interesa (npr. povjest), te savjetovala radniku da u slobodno vrijeme čita, pažljivo i sa razumijevanjem, o dotičnoj temi.¹⁹

Možda baš zbog ove angažiranosti Pučkog sveučilišta, ostala predavanja kao da su se svela na minimum, što je uostalom i razumljivo: ako su priznati stručnjaci potpomagali rad na pučkoj prosvjeti, nije bila potrebna angažiranost manje kompetentnih, a socijaldemokrati su u isti mah mogli bilježiti jedan svoj uspjeh. Tako su pobornici prosvjete u socijaldemokratskoj stranci našli suradnike u osnivačima i nosiocima Pučkog sveučilišta.²⁰

Međutim, među predavanjima izvan ove sveučilišne akcije, a koje socijalistička štampa registrira i preporuča čini nam se zanimljivim i spomena vrijednim predavanje o Adamu Mickiewicz-u u okviru ciklusa predavanja o novijoj poljskoj književnosti, u organizaciji Društva Braće hrvatskog zmaja; kao predavač se spominje M. Jasinski.²¹ Pristav zagrebačke trgovačke obrtne komore Juraj pl. Tomišić predavao je u gostionici »Eliaš« o budućnosti Hrvatske, a predavanje je organizirao Savez trgovačkih namještenika.²¹

Ova amplituda od neke gostionice do sveučilišne zgrade na svoj način ilustrira borbu socijaldemokrata za prosvjetu. Sudeći po *Slobodnoj Riječi* radnicima prije 1912. nije bilo pristupa na Sveučilište.

Angažiranost jednog dijela intelektualaca za pučku prosvjetu u periodu od 1908. do 1914. primjećuje se također i u radu na opismenjavanju naroda. *Slobodna Riječ* prati rad »Društva hrvatskih sveučilišnih građana za pouku analfabeta«. Godine 1909. spominje se besplatni tečaj za nepismene u pučkoj školi u Krajiškoj ulici, a 1912. u Draškovićevoj ulici i na Kaptolu, te se apelira na odaziv. Potkraj 1909. *Slobodna Riječ* saopćava da je spomenuto Društvo organiziralo u Zagrebu i okolici 18 tečajeva, a ukupno 39 u Hrvatskoj i Slavoniji.²² Osim toga govori se i o osnovanim pučkim knjižnicama. I u tom je Društvu A. Bazala s grupom profesora bio pokretna snaga.

Iz jedne obavijesti Društva hrvatskih sveučilišnih građana za pouku analfabeta iz 1911. upućene *Slobodnoj Riječi* opaža se, pored zalaganja, još uvijek zaostalost u pojedinim selima. Tako npr. u selu Leprovici, samo 26 km udaljenom od Zagreba (općina Dugo Selo), bilo je od 600 stanovnika 14 pismenih muškaraca i 5 pismenih žena.²³ Društvo je zato organiziralo u selu tečajeve, koji su pokazali znatne rezultate, pogotovu među starijima. Spominje se da je u istom selu osnovana pučka knjižnica koju vodi jedan seljak. Nešto ranije,

¹⁹ v. b. Pučka sveučilišna predavanja, 14. X 1913.

²⁰ Mučni dugogodišnji prosvjetni rad socijaldemokrata na osvješćivanju radništva i formiranju ličnosti odlično je izražen i sasvim odražava popularnost prosvjetnog cilja socijaldemokrata i sveučilišne »ekstenzije«, Pučkog sveučilišta, u već spomenutoj Bazalinoj brošuri kada autor citira jednog berlinskog profesora: »Mi hoćemo uzgajati i mi hoćemo [...] buditi sile u radnika, o kojima oni ne znadu još ništa!« (21). I u političkom smislu je očita ista namjena socijaldemokrata i Pučkog sveučilišta kada Bazala na jednom drugom mjestu kaže: da taj rad na pučkoj prosvjeti (doslovce »pokret«) »in ultima alinea ide za oslobodjanjem«, a da politička situacija baš zbog toga nije sklona »narodnom razvoju«, pa prema tome ni ovom »pokretu«. (A. Bazala, Pučko sveučilište u Zagrebu. Zamisao, postanak i rad do god. 1918«. Zbornik za pučku prosvjetu, veljača-svibanj 1922, 40.)

²¹ 3. II 1912.

²² 23. I 1912.

²³ 18. XI 1909.

1910, i *Crveni Kalendar* se u uvodnom članku tuži na nepismenost kao otežavajuću okolnost za svako prosvjetno i ideološko zalaganje, te tvrdi da te godine ima još uvijek 55% nepismenih radnika i seljaka.

Društvo hrv. sveučilišnih građana za pouku analfabeta sazvalo je 1911. »Skupštinu protiv analfabetizma«, kojoj je predsjedavao prof. R. Horvat, a jedan od referenata bio socijalist *Vilim Bukšeg*. Ne samo zbog zalaganja socijaldemokrata za prosvjetu i kulturu, nego i zbog neposredne suradnje između inteligencije i socijaldemokrata, do koje je došlo na toj skupštini, prikazat ćemo opširnije članak o tome iz *Slobodne Riječi*.²⁴

Lorković, vođa napredne stranke, govorio je o *Nepismenosti i narodnoj svijesti* te konstatirao: »Za našu školsku politiku treba više shvaćanja, dok je rad naše vlade u tom pogledu upravo zločinački.« Iznosi primjer škole u Koprivnici koja se morala zatvoriti jer je zimu dočekala nepopravljena, pa je u učionicama temperatura bila —9°. Nadalje se spominje referent Peulić, koji je pod naslovom *Pokret protiv nepismenosti* iznio podatak da u nekim kotarima ima još uvijek 75% nepismenih, iako je Društvu uspjelo u 6 godina opismeniti 7000 odraslih. Na kraju apelira da se potpomogne njihov rad, jer imaju i novčanih poteškoća. V. Bukšeg je u svom referatu *Nepismenost i radni narod* iznio ove misli: hrvatski radnik bi mogao biti jedan od najboljih radnika kada bi ga postavili u bolje životne uvjete. »Atmosfera nekulture pritište svakog pojedinca. Zato treba svim silama pomagati akciju za suzbijanje analfabetizma [...] Društvo treba prisiliti vladu da narodni novac troši u kulturne svrhe [...] a ne protunarodne.« Na kraju je Bukšeg pozdravio ovu akciju, te obećao potporu od strane socijaldemokrata.

Poslije još nekolicine govornika, skupština je donijela ovu rezoluciju: »Prva javna skupština za suzbijanje nepismenosti pozivlje hrvatsku javnost, a posebice sve političke stranke, da djelovanje društva hrvatskih sveučilišnih građana za pouku analfabeta po svojim članovima i pristašama po cijeloj Hrvatskoj najživlje podupre a u saboru, da sve saborske političke stranke, dotično svi članovi sabora prvom prilikom pozovu vladu, neka što prije uvaži predstavku društva i neka već jednom u školstvu vrši potpuno svoju zakonitu i narodnu dužnost.«²⁵

Kako smo mogli vidjeti, problem analfabetizma neposredno dotiče i stanje pučkih škola, a tim i učiteljstva. Već smo spomenuli da se u pogledu pristupa učitelja u socijaldemokratske redove u periodu od 1908. do 1914. vide rezultati ranije agitacije, pa u tom razdoblju članci koji se odnose na učitelje nemaju karakter uvjeravanja i predobivanja za socijaldemokraciju, već više karakter solidarnosti s borbom učiteljskog staleža za dostojnije uvjete rada i života. Sada u socijalističkoj štampi istupaju sami učitelji. Iznoseći svoje mjesečne dohotke u poređenju sa drugim zemljama, dokazuju »našu kulturnu sramotu.«²⁶ Situacija sa učiteljima bila je tih godina tako kritična da je

²⁴ Protiv analfabetizma, 26. VII 1911.

²⁵ Skupština protiv analfabetizma, 23. X 1911.

²⁶ U članku »Naša kulturna sramota«, 6. V 1910, iznosi statističke podatke o plaćama. U Hrvatskoj je početna učiteljska plaća 800 kruna, a nakon 35 godina službe, tj. završna, 1400 K: u Pruskoj 1638 i 4861 K; u Danskoj 2603 i 4860 K; u Srbiji 1200 i 2850 K. Očita je dakle velika razlika čak između Hrvatske i Srbije, a ne samo prema zapadnim zemljama.

Slobodna Riječ u više navrata i s očitim negodovanjem pisala o odlaženju učitelja u druge profesije ili države (npr. Srbiju).²⁷

Međutim, naročitu pažnju zavređuje Skupština Saveza učiteljskih društava²⁸ održana u Zagrebu 1911, na kojoj je sva nevolja tog staleža došla do punog izražaja. Zbog toga što sabor nije uzeo u razmatranje učiteljsko pitanje na svom zadnjem zasjedanju, učitelji su na toj skupštini donijeli rezoluciju o »pasivnoj rezistenciji«, tj. odlučili su obustaviti poduku u školama, obustaviti svaki rad u kulturnim i humanitarnim društvima, ne prihvatiti u buduće razrede od preko 80 đaka i dr. Budući da je taj istup učitelja bio krupniji društveni problem, socijaldemokrati su se smatrali ponukanima da ne samo osvrtno u svom glasilu reagiraju na te događaje nego da odmah sazovu svoju skupštinu i na njoj iznesu ove svoje stavove: »Nama radnicima ne može biti svejedno, da li učitelji žive u nezadovoljstvu, jer znamo, da onaj koga terete materijalne nevolje ne može veseljem obavljati one dužnosti, koje su mu nametnute. Radnici su sazvali ovu skupštinu da izjave svoju solidarnost s kulturnim radnicima«. ²⁹ J. Demetrović je referirao o stanju učitelja, pa budući da je taj sastanak socijaldemokrata imao karakter borbe za prosvjetu uopće, to je i Demetrović mogao konstatirati da »u narodu, gdje vlada analfabetizam, nije uopće moguć pokret za slobodom. Narod, koji se nalazi u kolonijalnom ropstvu i tuđinskom služinstvu, ta ako li je on skup gladnih pojedinaca, zatučenih i ubijenih, ne može (se) napredovati. A gledamo li politiku građanskih stranaka od šezdesetih godina ovamo, vidimo, da je cijelo ovo razdoblje naše ustavnosti bilo puno patriotskih fraza, ali za sam narod nije se učinilo ništa [...] Za kulturno podizanje naroda se nijesu brinuli.« Na kraju Demetrović zahtijeva »autonomnu kulturnu politiku«, pod čim je najvjerojatnije mislio na oslobođenje od utjecaja crkve. Dakako da je takav oštar otvoren istup socijaldemokrata odjeknuo među učiteljstvom, pa je D. Trstenjak na istoj skupštini zahvalio socijaldemokratima na razumijevanju, suprotstavljajući njihovo držanje nerazumijevanju sabora, koji je na posljednjem zasjedanju raspravljao o zakonima za zečeve a »za kulturnog radnika nisu našli ništa«. Ogorčen spominje i činjenicu da je jedan od hrvatskih aristokrata izjavio da hrvatskom učitelju treba »visoko dignuti jasle«. Na kraju

²⁷ Članak »Učitelji idu u redare« donosi izvještaj da je u Antunovcu zatvorena škola jer nema učitelja; da je u Zagrebu jedan učitelj otvorio fijakersku radnju, a u Vukovaru da se na natječaj za redarstvenog povjerenika javio i jedan učitelj, jer da plaća učitelja iznosi 600—800 K, a redarstvenog povjerenika 1800 K. (27. III 1913). — O tim pitanjima pisano je i u »Povijesti školstva i pedagogije u Hrvatskoj«, Zagreb 1958. Autorica dotičnog poglavlja, Lj. Godler iznosi podatak da su učitelji u Hrvatskoj bili najslabije plaćeni od svih učitelja u Monarhiji. »Štaviše« — kaže ona — »plaća namjesnog i privremenog učitelja pučke škole bila je manja od plaće podvornika kotarske oblasti [...] nadlugara i nadstražara u Kaznionici« (258). U istom poglavlju iznosi se i tekst jedne peticije učitelja Hrvatskom saboru iz g. 1914, iz koje se vidi da su mnogi učitelji bili primorani napustiti Hrvatsku ili mijenjati zvanje. (»Već četvrt stoljeća izumire kod nas tip pravog požrtvovnog narodnog uzgajatelja«, 259).

²⁸ Potpredsjednik Davorin Trstenjak.

²⁹ Socijalna demokracija i učiteljstvo, 12. V 1911.

izjavljuje: »Mi smo svi učitelji demokrati, pa budimo i socijalni [...] Mi ćemo upotpuniti vaše redove, a vi naše.«³⁰

Na tom, dakle, primjeru iz god. 1911. očito je da su socijaldemokrati probleme učiteljstva shvatili u isti mah i kao pitanje opće narodne prosvjete, te se zalagali za nju: tražili su da se od učiteljskog pitanja napravi pitanje ustavnosti i da se sabor odmah sazove. S druge strane očita je i određena suradnja učitelja sa socijaldemokratima, pa će otada uslijediti naprijed spomenuti članci učitelja u *Slobodnoj Riječi*.³¹

Međutim, borba nije bila završena. Vlada je morala reagirati, ali samo povišicom plaće od 25%. Kada su na to banu stali stizati pozdravni brzozavi od jednog dijela učiteljstva, oni radikalniji javili su se ponovo u socijaldemokratskoj štampi. Jedan »magistar« i jedan »učitelj« pišu i nadalje o ponižavajućem stanju učitelja, njihovoj ovisnosti od svakog državnog službenika, nadzornika, načelnika, bilježnika, blagajnika, čak i pandura, i o tome da treba zadržati ponos i ne zahvaljivati na toj materijalnoj povišici dok se društveni položaj učitelja ne riješi u cijelosti.³² Donoseći te dopise, *Slobodna Riječ* ih je popratila s odobravanjem.

Prema komentaru *Slobodne Riječi*, od građanske štampe *Obzor* npr. nije pokazivao interes za učiteljsko pitanje, *Novi Srbobran* jest, a pravaška je *Hrvatska Sloboda* smatrala da lične interese treba podvrći interesima naroda i domovine. Razumljivo je dakle da je stav socijaldemokrata i po tome bio za učitelje važna potpora.

Potvrdivši ovom analizom kontinuiranost zalaganja za prosvjetu prelazimo na prikaz neposredne prosvjetne djelatnosti socijaldemokrata.

Prema tematici koju taj rad obuhvaća možemo ga, kao i u periodu do 1907, razvrstati u književne priloge u užem smislu, u književnu kritiku štampanih djela, stranih i domaćih, u kritiku kazališnog repertoara i u praćenje muzičkog i likovnog života. Međutim, dodat ćemo i pregled popularno-znanstvenih članaka i rada na zdravstvenoj prosvjeti, čega u prethodnom razdoblju nije bilo u tolikom broju i kvaliteti kao od 1908. do 1914.

KULTURNO-PROSVJETNA DJELATNOST S.-D. ŠTAMPE

Kako smo već spomenuli, ova se radnja osniva na *Svibanjskim Spisima*, *Crvenom Kalendaru* i glasilu *Slobodna Riječ*. *Svibanjski Spisi* na kojih tridesetak stranica, a *Kalendar* na šezdesetak omogućuje suradnju svojim pristasa prvenstveno originalnim prilogima, nešto prijevodima, popularno-naučnim člancima i prikazima. Tu uočavamo tipografa-pisca Nikolu Vukojevića, Ivana Kozarca, Slavka Henča, Mihovila Danka, Viktora Koraća, Vilima Bukšega, E. i J. Demetrovića, Vladimira Čerinu, Zofku Kveder i opet Miju

³⁰ Socijalna demokracija i učiteljstvo, 12. V 1911. — U spomenutoj »Povijesti školstva i pedagogije u Hrvatskoj« konstatira se da je »jedino Socijal-demokratska stranka sazvala protestnu skupštinu i poduprla zahtjeve učitelja« (258).

³¹ Jedino je učitelj Dušan Trbuhović pisao i prije te skupštine, tj. 19. IV 1911, kako smo već spomenuli.

³² Magistar, Učiteljski glas, 31. I 1912. Učitelj, Braćo učitelji i učiteljice, 29. II 1912.

Radoševića, dra A. Štampara i dr. *Crveni Kalendar* se izričito zalagao za kvalitetu tih priloga, kritizirajući podjelu »pisanja za puk« i za inteligenciju, naročito žigošući bezvrijedna izdanja kao »Jurek Cmok« i »Šoštar«, koje je građanska štampa pružala radniku. *Crveni Kalendar* ističe da prekida s takvom tradicijom i tvrdi da dobro pisano štivo može svakome razumjeti, a puk da ionako nije glup. Kao dokaz tome navode činjenicu da je *Crveni kalendar* zbog dobro pisanih priloga tražen i čitan, za razliku od građanskih kalendara koji imaju slabu prođu.

Slobodna Riječ napušta sredinom 1909. svoju uobičajenu rubriku »Književnost i umjetnost«, da bi poslije duže stanke, 1913. uvela rubriku »Podlistak«, u koju je svrstavala priloge, prikaze, osvrte na kazalište, popularno-naučne članke, oglase časopisa i knjiga, ali uz to donosila književne priloge, tj. romane u nastavcima, nekrologe, informativne osvrte na muzički i likovni život, a božićni brojevi donosili su i dodatne priloge od nekoliko stranica sa crticama iz života radnika, te raznim proznim i rimovanim aluzijama na slavljenje Božića.

KNJIŽEVNI PRILOZI

Izvorni domaći prozni prilozima kao i pjesme brojniji su nego u razdoblju do 1908. zahvaljujući kontinuiranoj suradnji *Zofke Kveder*, *Mihovila Danka*, *Nikole Vukojevića* i drugih. Njihova tematika zahvaća život radnika i radničke obitelji u mnogim njihovim vidovima: izrabljivanje na poslu, a u starosti bacanje na ulicu,³³ nepravda u društvu, neimaština i bolest kod kuće i dr.³⁴ Razina je vrlo različita, te varira i kod istog pisca, kao npr. kod *Mihovila Danka*.

Čest je motiv krađe zbog gladi, pa nepravednog progonjenja »sitnih« u ime pravde i ćudoređa. U tom smislu je najimpresivnija priča o starici-prosjakinja pred jednom crkvom,³⁵ koja će sutradan biti bačena na ulicu ako ne plati stanarinu. Ne sakupivši u ispruženoj ruci dovoljno novčića, ušulja se u crkvu, pa sa kupa srebrnika na oltaru uzme jedan-dva. Svećenik, koji je čas prije propovijedao o dobrim djelima, užasava se i predaje je policiji, ne pitajući za razlog njenog čina. Sutradan dnevna štampa piše o »prosjakinja-tatici«. Dobri su realistički opisi staričine duševne borbe prije čina, te atmosfere u crkvi sa »neizrecivom tugom ikona«, bolnim uzdisajima, akordima orgulja i pjevanjem »latinskih verzova«.

Isto tako je žena česta tema, bilo kao radnička žena i majka-radnica, ili ona koja je ostala sama poslije odlaska muža u Ameriku. Očito je da se takvim crticama nastojalo utjecati na ženu, pokazati njen neravnopravni položaj

³³ Npr.: N. Vukojević, *Iz života*, *Crveni Kalendar*, 1910, 39—52; M. Danko, *Stara kuga*, SR, 4. III 1911; V. L. Dubravčić, *Svršetak*, 17. X 1913.

³⁴ V. Čerina, *Makar*, *Crveni Kalendar*, 1912; V. B - a, *Proljetna zraka*, SR, 10. V 1912. i dr.

³⁵ V. B - a, *Krađa*, 14. I 1911; Slavko Henč, *Zima*, 1. Svibanj, 1909.

u braku, teške uvjete rada u tvornici ili u privatnim kućama, uvjeriti je u njeno pravo na bolji život. Dakako da je u takvim priložima prednjačila Zofka Kveder.³⁶

Nov je motiv u tim književnim priložima personificirani životinjski lik, s kojim se ne aludira toliko na karakterne osobine čovjeka kao kod francuskih basna, već više na društvenu nepravdu i strahote rata, a ovo potonje kao odjek događaja na Balkanu.³⁷

U mnogim pripovijetkama i crticama iz tog razdoblja kulturne djelatnosti socijaldemokrata novo je još i to što se autori ne zaustavljaju na opisu i konstataciji izabranog problema nego direktno pokazuju izlaz u socijalizmu. Tako besposleni radnik, otac obitelji, proživljava teške časove, ali se upoznaje sa socijalizmom. Nastaje nova duševna situacija, budi se borbenost i sl. Ili: siromašni dječak umire. Njegova smrt izaziva revolt obitelji i prijatelja zbog društvenih prilika i u daljnjem slijedu pristup socijalistima.³⁸

Međutim, budući da u tom razdoblju raspoložemo s imenima koja su nešto značila, osvrnut ćemo se i na pisce same.

Zofka Kveder je znala prijeći okvire neposredne socijalne problematike i razmišljala nad životom i čovjekom kao takvima, npr. u crticama »Naš čovjek« i »Prokleta«.³⁹ Uopće se može reći da se njena prisutnost osjeća kao jedna misaona snaga koja je književni talent stavila u službu svog ideala. U *Crvenom Kalendaru* za g. 1913. Kvederova je objavila crticu iz rudarskog života pod naslovom »Drug«. Najavljujući taj kalendar *Slobodna Riječ* ju je tim povodom nazvala »našom George Sand«, a spomenutu crticu ocijenila boljom od Zolina *Germinala*.⁴⁰ Iz toga se vidi što je Zofka Kveder predstavljala onima koji su se borili za socijalistički nazor na svijet. Iz perspektive tadašnjih prilika to je i razumljivo, ali nama se danas čini takvo vrednovanje pretjeranim.

Nikola Vukojević surađivao je u ovoj štampi sve do svoje rane smrti 1913, a do 1911. bio je i urednik *Slobodne Riječi*. Njegova proza nas se doima podjednako kao rezultat razuma i srca. Lirski opisi sela, pašnjaka i njiva, ili skice karaktera prekidani su radnjom koja je imala socijalnu ili političku podlogu, a iz koje je slijedila neka pouka. Baš ovi prijelazi nisu uvijek najsretnije riješeni, a i *htijenje* da književni izraz posluži jednoj ideji katkada se osjeća prekrutim. Međutim je neosporan literarni talent ovog autentičnog radnika-pisca, koji nije imao uvjeta da se dalje izobrazu. U povodu izlaska njegovih »Sabranih pripovijesti« 1911. *Juraj Demetrović* je pisao o autoru, ali ga nije zanijela činjenica što je baš on Vukojevića stimulirao na daljnje pisanje poslije prvih pokušaja u »Savremeniku« niti to što je Vukojević bio

³⁶ Drugarica, Amerikanka, Svibanjski spis za god. 1908; Zofka Kveder, List, SR, 15. I 1910; Zofka Kveder, Život jedne služavke, 14. VIII 1909; Dragutin Detelić, Slobodna Riječ; 5. III 1910. n. Sumnjivac, 28. VI 1912.

³⁷ Mihovil Danko, Kapetanov pas, 21. X 1911. — A. Tresić-Pavičić, Gavran i kanjuh, 18. X 1913.

³⁸ Zofka Kveder-Jelovšek, Kako je Marko opet našao vjeru u čovjeka? Svibanj, 1910, 32. — V. L. Dubravčić, Jutro novoga dana, SR, 29. IX 1913. Mali Pavao, 1. VII 1908.

³⁹ Crveni Kalendar, 1910, 65, 72.

⁴⁰ Crveni Kalendar za god. 1913; SR, 22. XI 1912.

ipak neka vrsta ponosa socijaldemokrata. Trezveno je konstatirao ono što i današnji čitalac mora reći. »Želja za agitatorskim uspjehom odvodi Nikolu [...] te djeluje kao suvišno razglabanje [...] Mi socijalisti trebamo bez dvojbe i agitatorske književnosti, no ipak se valja čuvati da se ne pretjeruje, postavljajući naprijed tendenciju, a sve ostalo natrag«, zaključio je Demetrović, hvaleći lijep jezik i karakterističan lapidarni stil.⁴¹

Mihovil Danko je treće ime koje se u tom periodu najčešće susreće. On istupa s prozom i poezijom. Godine 1909. ga *Slobodna Riječ* hvali kao mladog pjesnika proletarijata, koji poslije S. S. Kranjčevića nije imao svog pjesnika,⁴² a 1912. *Slobodna Riječ* u osvrtu na *Crveni Kalendar* za god. 1913, u kojem je i Danko surađivao, kaže da se u njegovim pjesmama »sve više počinje osjećati socijalistička kultura«. ⁴³ I naše je mišljenje da je Danko zaista bolji pjesnik nego prozni pisac, a u prozi mu vrijednost oscilira od pokušaja koji odražavaju određeni talent do bezvrijednosti. Teme uzima iz običnog života, koje uglavnom realistički zahvaća, ali i često prelazi u alegorije i fantazije u kojima zna ići do neukusnog.⁴⁴ Prema naprijed spomenutom kriteriju J. Demetrovića u slučaju Nikole Vukojevića, poneke prozne priloge M. Danka nije trebalo štampati.

Ostali suradnici, koji su se javili sa po jednim ili dva priloga i s punim imenom jesu V. L. Dubravčić, Vladimir Čargonja, Ivan Ključar i Josip Baričević.

Kako smo već spomenuli, i *pjesme* su u tom razdoblju brojnije nego do 1908. I tu su teme iz socijalnog života i rata, a novi motiv životinjskog lika, koji smo spomenuli među proznim prilozima, javlja se i u poeziji, u Tresić-Pavičićevoj pjesmi »Gavran i kanjuh«, u kojoj autor aludira na strahote rata, bezumnost ljudi, a mudrost životinja.⁴⁵

Mihovil Danko se najčešće javlja. U pjesmi »Sluga« opisuje stanje toga društvenog sloja:

»Stupaj plaho pseto vjerno
Prigni šiju slugo stara,
Padni k zemlji, ljubi smjerno
Skute svoga gospodara.«

Međutim dolazi do psihološkog preobrata kada odjednom uviđa svoj položaj, pa se budi ponos:

»Ne ću više roblje biti,
Poletit ću u visine,
A sloboda krila vitih
nek me bliže k suncu vine.«

Na kraju se odlučuje da napusti gospodara i ode u novi život.⁴⁶

⁴¹ Juraj Demetrović, *Sabrane pripovijesti Nikole Vukojevića*, 30. XII 1911.

⁴² Ed. *Jedan naš pjesnik*, 28. VIII 1909.

⁴³ *Crveni Kalendar* za god. 1913, 22. XI 1912.

⁴⁴ *Npr. Škapularka Bara*, 3. VI 1911.

⁴⁵ *SR*, 18. X 1913.

⁴⁶ *SR*, 24. V 1912.

Trpko Sirotanović uzima temu koja nam je poznata u proznoj obradi iz prethodnog perioda. On je manje borben, on trpi s patnicima:

»Poznavao sam d'jete malo
Što je cvjeće prodavalo.
Stajalo je u gospodskom tr'jemu
Stajalo je i golo i gladno,
I u svome patničkome dr'jemu
Srušilo se na tle jednoć hladno...
Jadno d'jete, ljubav te je dala,
al' te ljubav nije zakopala.«⁴⁷

U času kada se vodi rasprava protiv *Luke Jukića*, *Slobodna Riječ* je štampala njegovu pjesmu »Zlotvor«, u kojoj aludira na nepravdu, te izriče gotovo stravičnu sliku:

»Na lubanjama ljudskim tiran
Od pusta blaga diže priesto...«

Pjesma je bila recitirana na skupovima nacionalističke omladine još prije atentata, a njen alegorički sadržaj, koji vlasti nisu odmah razotkrile, ocrtavao je samog bana Cuvaja u liku tiranina, a isto tako i viziju atentatora-osloboditelja kao onoga koji se »došunja i pod priesto«. Time je ta pjesma izrekla i krajnje težnje hrvatske nacionalističke omladine, težnje da se u borbi za slobodu ide do kraja. Štampanjem pjesme baš u tom času socijaldemokrati su se solidarizirali sa težnjama omladine, prvenstveno — kako shvaćamo — u smislu borbe protiv nepravde i nasilja.⁴⁸

Pored ovih, javljaju se Simeon Gaćeša, Ivo Kozarac i opet V. L. Dubravčić. Branislava Pavlovića i Zvonimira Devčića, na čije pjesme smo naišli u razdoblju do 1908, više ne susrećemo.

Međutim, osim ovih dobrih pjesničkih priloga mlađe generacije susrećemo i velika imena iz hrvatske i srpske poezije: *Kranjčević*, *Harambašić*, *Nazor*, *Šantić*, *Zmaj Jova*, a ulomak iz Mažuranićeva epa »Smrt Smail-age Čengića« (Harač), s kratkim uvodom, koji je tadašnji teški položaj hrvatskog naroda dovodio u vezu s opisom u Haraču, štampan je u *Svibanjskim Spisima* 1911.

U periodu od 1908. do 1914. mnogobrojni su *prijevod*i stranih pisaca; na njih nailazimo gotovo isključivo u *Slobodnoj Riječi*. To su kratke crtice, pripovijesti ili cijeli romani u nastavcima. Najčešća tema je rusko društvo, revolucionarno gibanje u Rusiji u oba njegova vida: ilegalni rad, borba i zanos, te zatvori, mučenje, a i smrt — u obliku pisama, dnevnika, ili direktnog opisa; zatim je česta tema rat, njegova besmisao i posljedice.

⁴⁷ Crvena ruža, I. Svibanj 1909, 17.

⁴⁸ SR, 8. VIII 1912. Po svemu sudeći, *Slobodna Riječ* je na taj način prva *publicirala* pjesmu »Zlotvor«. Istina, *Obzor* je dan prije donosi, ali u kontekstu »Glavne rasprave proti Jukiću«, tj. u toku preslušavanja pravnik A. Gostinčara, recitatora pjesme, i to citirajući predsjednika koji čita pjesmu kao dokazni materijal. Međutim, *Slobodna Riječ* od 8. kolovoza daje ovu uvodnu noticu pjesmi: »Danas donosimo naknadno pjesmu 'Zlotvor', koju je spjevao Luka Jukić, a deklamovao je pravnik Gostinčar.« Ovaj način ima karakter *objavljivanja*, dok je *Obzor* stenogramska informacija javnosti o toku rasprave.

Nasuprot ovoj, katkad zamornoj tematici (jedan prilog npr. nosi naslov »40 dana prije smrtne kazni«),⁴⁹ a i forsiranoj, urednici su znali u *M. Gorkog* izabrati po koji humani opis ljudskog bitisanja u patnji i radosti, u uspjehu i neuspjehu. Takve pripovijesti, pisane uglavnom za vrijeme boravka Gorkog u južnoj Italiji, inspirirane su neposrednim dodirima sa južnjačkim temperamentom, tj. sa svim onim što sačinjava složenu psihu romanskog južnjaka: naglašena emotivnost, nježnost i grubost, vjera i praznovjerje — takve pripovijesti djelovale su odmorno i unosile neku vrstu ravnoteže duha.

Motiv čiste etičke tendencije, kao što je bio slučaj u ranijem periodu do 1908. s prilogom Marije Ebner Eschenbach i sa »6 tačaka Socijalne etike«,⁵⁰ sada nalazimo samo u jednoga ruskog pisca.

Među izabranim autorima najbrojniji su Rusi, koji opisuju staru i novu Rusiju, zatim Francuzi, pa Englezi, Talijani, Nijemci, Španjolci, Česi, Poljaci i Šveđanin A. Strindberg. Sve u svemu oko četrdeset poznatih i manje poznatih imena zbere ovdje radnom čovjeku, odgajaju ga i utječu na njegovu spoznaju sebe i društva. Tako su objavljene neke misli *Lava Tolstoja* o društvu i obitelji, tj. ljubavi prema domovini i svojim, koja ne smije ići na štetu drugih.⁵¹ Karakteristično je da je iz Tolstojeve ostavštine izabran roman »Hadži Murat«, štampan u nastavcima. Historijska radnja koja se odnosi na osvajanje Kavkaza 1851. i borbu gorana protiv ruskih osvajača govori u isti mah o pravu svakog naroda na slobodu, a bezobzirna kritika kojom Tolstoj opisuje karakter cara Nikolaja, zbog čega je roman u Rusiji bio zaplijenjen, osuđuje nasilje uopće. Nema sumnje da se time aludiralo na stanje u Monarhiji.⁵²

M. Gorki je pored romana »Mati« i više crtica,⁵³ kojima smo gore dali osnovnu karakteristiku, ispričao i ovu: stari Talijan se u razgovoru s Gorkim sjeća svog života, pa opisuje rad na kopanju Simplon-tunela, uzbudljiv doživljaj topline zemlje, kao nečeg svetog, i snage čovjeka-radnika, koji pobjeđuje svaki otpor zemlje. Vrhunski doživljaj bio je kada su se radnici sa dviju strana pod zemljom približili jedni drugima i čuli udarce — do momenta kada se u prokopanom tunelu susreću i ljube tlo savladane zemlje. Starac nosi svijest da mu život nije bio uzaludan, da je nešto učinio, kao što nosi ponosno medaljon na prsima, orden-uspomenu na kopanje tunela.⁵⁴ Ovaj optimistički isječak iz biografije jednog radnika trebao je ne samo bodriti našeg radnika, nego i pokazati kakva moć se krije u radu kao takvom.

A. Čehov je pisao o besmislu monaškog života i sl.⁵⁵ Revolucionarnu temu i nepravde ruskog društva opisali su *Sergej Stepnjak-Kravčinski* (Kućica kraj Volge; Podzemna Rusija), *Leonid Andrejev* (U nepoznatu daljinu; Volođa;

⁴⁹ M. Mankovski, 12. II 1912.

⁵⁰ Vidi B. Pribić, n. dj., 126 i 124.

⁵¹ Nove misli Lava Tolstoja, 4. X 1910.

⁵² Lav N. Tolstoj, Hadži Murat, 26. II 1912.

⁵³ *Mati*, 15. IX 1913; *Utopljenik*, 26. VII 1913; *Razoreni bedemi*, 24. XII 1912; *Beppo*, 13. IV 1914.

⁵⁴ *M. Gorki*, Učinjeno je, oče, 2. XI 1913.

⁵⁵ *Zadnji kaluđer*, 12. VIII 1910; *Opako djelo*, 21. X 1912.

U podzemlju); E. Goldberg (Iz ruskih tamnica), J. Bjelokonski (Sve se umirilo), M. Arcibašev (Smrt Ivana Landea) i dr.⁵⁶ Arcibašev daje psihološku razradu različitih karaktera u tadašnjoj ruskoj omladini i suočuje njihove etičke, moralne i metafizičke nazore. Očito je da ovdje student Lande nosi neke karakterne crte kneza Miškina, glavnog junaka iz romana »Idiot« od Dostojevskog. On nastoji biti brat, pun razumijevanja prema svima: prema radniku-zatvoreniku koji ga grubo odbija, prema samosvjesnom umjetniku koji ga vrijeđa, prema hrišćaninu, deformiranom fanatizmom i formalizmom koji ga prezire. U samoodricanju i altruizmu dolazi do kritičnog vrhunca kada pješaci bolesnom i osamljenom prijatelju, pa — iznemogao od dugog ruskog puta — umire usred jedne vlagom natopljene šume. Kad drvodjelci nailaze, savijaju visoku paprat među kojom leži mrtvo tijelo. Suočenje sa smrću izaziva u njih pijetet. Šutke se pogledavaju i skidaju kape.

Šta je ruski pisac htio tim da kaže, a što socijalisti svome čitaocu? Je li Lande uzor? Je li to etički motiv kakav prelazi svaku etičku tendenciju u toj socijalističkoj štampi? Ili je to primjer utopije: čemu pojedinačno djelovati? Nije li naglasak na smrti Ivana Landea, a ne na njegovu dobru djelu? Ako se ruski pisac takvom psihološkom razradom mogao osloniti — makar i posredstvom Dostojevskog, što pretpostavljamo — na autentičnu duševnost ruskog čovjeka, što je socijalist-prosvjetni borac u tome vidio? Pretpostaviti se može da se zaista radi o vrhunskom primjeru etičnosti koja je proizašla iz čiste humanosti pa je zato nadrasla deformaciju triju tipova: radnika, čiji karakter su okolnosti deformirale; slikara, koga je talent moralno izobličio, i hrišćanina, koji samim sobom negira svoju ideologiju.

Ovakvo shvaćen Lande nadvisuje ono nešto tekstova s etičkom tendencijom u periodu do 1908. Dok ostali prilozi ruskih pisaca u tom socijalističkom glasilu informiraju, konstatiraju, bude sućut ili revolt, ovaj potiče na razmišljanje.

Izbor francuskih tekstova vršen je dakako po njihovoj tendencioznosti i slobodoumnim idejama koje su iznosili, pa se tu zaista imalo šta birati.

⁵⁶ SR, 10. X 1910; 30. VII 1910; 9. VIII 1911; 13—16. II 1912; 22. II 1912; 9. VIII 1913; 2. VII 1912; 30. IV 1912. Spomenuti i drugi ruski pisci glavna su literatura nacionalističke omladine u Hrvatskoj i Dalmaciji te Mlade Bosne, kako ističu Dedijer, Zaninović, Kršić, Bogičević i drugi autori. Pretpostavljajući zbog toga mogući utjecaj studenata na socijaldemokrate u izboru baš ovih autora, morali smo zaključiti da omladinski listovi (Hrvatski Đak, Jug, Zvono, Val, Ujedinjenje, Jugoslavija, Vihor) uopće ne donose priloge ruskih pisaca, ili *neuporedivo* rjeđe nego socijalistička štampa. Prema tome, direktnog upliva nacionalističke inteligencije na književni izbor socijalista nije moglo biti, iako se može govoriti o određenoj »zajedničkoj« kulturnoj klimi. Studenti su vjerovatno čitali originale ili štampane prijevode cijelih djela. Zaninović, štaviše, pretpostavlja da se omladina sa Stepnjak-Kravčinskim npr. upoznala preko prijevoda iz Slobodne Riječi 1910, već spomenutih u našem tekstu (V. Z a n i n o v i ć, Mlada Hrvatska, HZ, 1958—59, 80). Takva uloga socijalističke štampe je tim vjerovatnija što se prijevodi cijelih djela ruskih pisaca pojavljuju tek 1913, dok je *Slobodna Riječ*, kako vidimo, već od 1910. štampala takve prijevode u nastavcima. Zaninović spominje prijevode Andrejeva u *Hrvatskom đaku* iz 1908. Međutim, radi se samo o jednoj noveli u tri nastavka (»U magli«), koja razrađuje krajnje ličnu problematiku jednog ruskog studenta, te nije općedruštvenog ili ideološkog značaja. Moramo dakle konstatirati samostalno snalaženje socijaldemokrata u vođenju kulturne djelatnosti tih godina, te njen korisni utjecaj ne samo na radništvo.

Zanimljivo je i na neki način hvale vrijedno da je izbor pao i na francuskog enciklopedistu, matematičara i pisca XVIII stoljeća *Diderot-a*. U nastavcima je objavljen njegov roman »Duvna«, gdje autor na primjeru jedne biografije dokazuje premoć slobodnog duha. Ipak se ne bismo složili s mišljenjem *Slobodne Riječi* da je to »najbolje književno djelo piščeva«. ⁵⁷

Naturastički pisac *Guy de Maupassant*, čije ime smo sreli već u predhodnom periodu, te već spomenuti *Anatole France*, pisac sa prijelaza stoljeća, koji je bio blizak revolucionarnim idejama, razmišljali su o ratu. ⁵⁸ Maupassant je ratnike nazvao »bičem svijeta«, onima koji »nemaju razuma«, dokazivao da rat u šest mjeseci razori plodove rada od 20 godina, te pozivao na to da se u ljudi razvija plemenitost. ⁵⁹ *Anatole France* je tražio da se svijet spasi kako od rata, kojem je sudbina da »propadne u svom triumfu«, tako i od »ralja oboružanog mira«. Mačevi neka se prekuju u plugove — to je bila želja već starozavjetnih proroka jednako kao i pjesnika stare Atene i Rima. ⁶⁰

Neiscrpan u ocrtavanju socijalnih problema, *Emile Zola* je svojim pripovijestima i našeg čovjeka uvjeravao u postojanje društvene nepravde, te je u priči »Bijeda« doveo do kulminacione točke u pitanju jednog radničkog djeteta: »Majko, zašto smo mi gladni?« ⁶¹ Očito je da je baš ovim »mi« izražena nepravedna društvena selekcija.

Svibanjski Spis za 1914. oborio se na nepoštenje svećenstva tekstom »Kleikalcima« *Victor Hugo-a*, koji je pripadao epohi romantizma, a propagirao demokratska načela.

Odlomci iz *Voltaire-ova* »Candid-a« štampani su 1911, a *Balzac-ov* roman »Župnik iz Tours-a« u nastavcima 1914. ⁶²

Upton Sinclair, *Marc Twain*, *Oscar Wilde* i *Charles Dickens* govorili su o američkom i engleskom društvu, svak iz svog vidnog polja, katkad s nešto humora (Twain), ili na realnu radnju nadodanim maštanjem (Dickens). ⁶³

Rudolf Heister Habedusch je u jednoj od svojih crtica obradio nama već poznatu temu iz domaćih književnih priloga o krađi zbog neimaštine, ⁶⁴ a u »Nezaboravnoj pjesmi« opisao je venecijanskog gondolijera koji pjeva pred

⁵⁷ SR, 31. I 1910.

⁵⁸ Pored ovih francuskih autora, objavljena je satirična crtica o ratu i od engleskog pisca B. Shawa i to prenesena iz pariškog dnevnika »Le monde illustré«, 12. II 1912; a i španjolski pisac Pedro A. Alarcón u priči »Trublja, zvono i čekić«, 24. VI 1911, zalagao se za to da umjesto rata zavlada pravednost i rad.

⁵⁹ Guy de Maupassant, Rat, 21. II 1913.

⁶⁰ Anatole France, Rat i mir, 3. VII 1911.

⁶¹ 16. VIII 1913.

⁶² Balzac nije bio pisac proletarijata. Naprotiv, njegov interes bio je usmjeren prema građanskim krugovima. Tako je i u ovom romanu ocrtao crkvene i buržoaske krugove. Međutim, baš zbog toga jer je bio nepristran, jer je istinito opisivao tu klasu, katkad s nešto ironije i satire, pomogao je radničkoj klasi da kroz njegovo književno djelo bolje upozna buržoaziju. U tome je i Engels vidio Balzacovu zaslugu, pa je očito da je i socijalistička štampa iz istog razloga donijela ovaj njegov roman. O piscu samom pohvalno je pisala SR 30. V 1914; (»Najveći stvaralac ljudskih tipova«).

⁶³ U. Sinclair, Industrijski velikan, 16. X 1909; M. Twain, Radosti kandidata, 5. XI 1910; O. Wilde, Spasitelj, 24. XI 1911; Ch. Dickens, Silvestarska zvana, 1. VII 1912.

⁶⁴ Tat, 19. VIII 1913.

jednim luksuznim hotelom, ne bi li zaradio bar toliko da plati liječnika svom bolesnom sinu. Kod kuće mu žena predbacuje što je pjevač; dijete umire, a liječnik, koji prekasno stiže, naplaćuje trud svog dolaska onim novcem, koji je bio pjesmom zarađen.⁶⁵ Ovaj splet tragičnih događaja aludirao je dakako na bezdušnost imućnih.

S aluzijom na klasne razlike, pa prema tome i nepravdu, pisale su i tri žene: *Leda Raffanelli-Polli*, *Giuseppina Martinuzzi* i *Thea Graziella*.⁶⁶ Opširan roman *Berte pl. Suttner* »Dolje s oružjem«, kojem naslov odaje temu, potkrepljivao je antimilitaristički stav socijaldemokrata.⁶⁷

»Izvornim dopisom Slobodne Riječi« nazvao je list pisma V. *Bornemisse* iz Amerike, u kojima je autor iznio kritiku tamošnjeg kulturnog i socijalnog života.⁶⁸

Izvaci iz *Nietzsche*-ovog »Zaratustre« izabrani su očito po kriteriju negacije religije, a uzdizanja slobode ljudskog uma.⁶⁹

Ima još nekih priloga iz vanevropskog književnog izraza. Tako anonimna »Kineska legenda«, u kojoj je moment socijalne nepravde a ljudske nevjere i laži povezan s metafizičkim elementima.⁷⁰ Prema Budinoj namisli svaka kap nevine ljudske krvi pretvara se u zmiju, koja se svojim smrtonosnim ujedom javlja svagdje gdje je izvršena nepravda ili nevjera. Pjesmu o toj zmiji pjevaju kineski pjevači po selima, gradovima i predgrađima, napose tamo gdje ima gubavaca. Ovdje je dakle pojam osvete prikazan kao vrhunska pravda, kao krajnja utjeha čovjeka. Dobiva se dojam da je taj tekst izabran kao protuteža katoličkoj koncepciji, ili, bolje rečeno, kao prilog borbi socijaldemokrata protiv klerikalizma. Osim toga je objavljeno i nekoliko crtica iz raznih slojeva kineskog društva.⁷¹

»Posljednji sljedbenici Zoroastre« je naslov skupa crtica iz života i običaja Indije,⁷² a na Japan se odnosi kratki prikaz mlade generacije književnika, koja se poslije rusko-japanskog rata okreće evropskim realističkim uzorima, Ibsenu i Maupassant-u, te — uz prigovore starijih — napušta staru japansku literaturu koja je »tvrdu zbilju prikivala glatkim frazama«.⁷³

Pored prikazanih prijevoda proze u razdoblju od 1908. do 1914. prvi put susrećemo i prijevode pjesama. To su tri pjesme *Heinrich-a Heine-a* — osim lirskog »Mladog pastira«⁷⁴ dvije satirične pjesme u kojima pjesnik ironizira hrabrost i veličinu Germana.⁷⁵

⁶⁵ 30. VIII 1913.

⁶⁶ L. Raffanelli-Polli, *Proleterska mati*, 15. VII 1908; G. Martinuzzi, *Dva sprovoda*, 22. IX 1910; Th. Graziella, *Gospodsko pravo* (i dr.), 8. VII 1911.

⁶⁷ 24. VIII 1912.

⁶⁸ 8. VIII 1913. i 7. II 1914.

⁶⁹ Tako govoraše Zaratustra, 31. X 1911.

⁷⁰ 9. IV 1911.

⁷¹ Lieh-su, *Tri slike iz kineskog carstva*, 14. XI 1911.

⁷² 8. VIII 1911.

⁷³ Članak je pisan prema izvještaju Yone Noguhi, vođe mladih, štampanom u listu »Akademy« *Borba Japana protiv Moderne*, 11. IX 1911.

⁷⁴ *Crveni Kalendar 1913*.

⁷⁵ *Naopaki svijet* (preveo J. R.), 23. VII 1913; *Na umirenje* (preveo J. R.), 25. VII 1914.

Na kraju ove analize moramo konstatirati i to da među ovim književnim priložima, bilo domaćih ili stranih autora, ima vrlo malo takvih kojima je seljak u bilo kojem vidu glavna tema.⁷⁶

Objektivnost nalaže da se u okviru ove analize kaže još i to da ima priloga kojima je kvaliteta vrlo problematična, a sadržaj neka besmislena fantazija.⁷⁷

Prevodioci se rijetko navode. Jedino puno ime koje se često susreće je Stjepan Turković.

Nema sumnje da je takvim izborom tema domaćih, a pogotovu stranih pisaca i pjesnika socijalistička štampa našeg čovjeka mogla uvjeriti u istinitost svojih postavki s obzirom na društvo i položaj radnika. On je mogao shvatiti da među drugim narodima ima ljudi koji upiru na isti izvor zla i upućuju na isti ideal. Takvim priložima obrađivana, razvijala se društvena svijest našeg radnika, a uz to i njegova sklonost da čita ozbiljnije književno djelo kao izvor spoznaje o društvu.

Međutim, u ovom periodu, kao i u prethodnom, postoji još jedna posebna vrsta priloga koji su na svoj način pridonosili izgrađivanju stavova u čitalaca, a u kojima se u isti mah ogledavala budnost uredništva za događaje iz kulturnog života, kao i pismenost suradnika koji su u takvim zgodama uzimali pero u ruku. Ovdje pod događajima iz kulturnog života mislimo na smrt zaslužnih savremenika ili obljetnice pokojnih.

Brojne su bile smrti u tih sedam predratnih godina, a po veličini ličnosti zasjecaju u samo tkivo hrvatske kulture.

Godine 1908. umro je *Silvije Strahimir Kranjčević*, jedan od najboljih hrvatskih pjesnika na prijelazu stoljeća. Tim povodom je M. Marjanović u smotri »Zvono« napisao članak pod naslovom »Crkva i domovina spram smrti S. S. Kranjčevića«, a *Slobodna Riječ* ga je cijelog prenijela. Ovo nije bio samo nekrolog, već dokument svoje vrste: »Pred osam je dana Kranjčević pokopan. Pokopan je u Sarajevu, na novom groblju Koševu, zapadno od grada. Groblje neuređeno, što se prostire između jedne turske kavane i klesaone i u koje se ulazi preko nekih jaruga i mostića. Tu eto leži tijelo pjesnika. Ali malo je manjkalo, da ga ni ovamo ne pustiše, kao što nisu pustili drugove njegove, da se nad otvorenim grobom oproste.« Zašto? Kranjčević je zbog slobodoumnih ideja imao dosta neprijatelja, među ostalim i sarajevskog nadbiskupa g. Stadlera, koji je Kranjčevićeve pjesme smatrao bezbožnima, pa se još za života pjesnikova borio protiv toga da Kranjčević postane školski nadzornik. To se sve u članku spominje, pa i to da u povodu smrti pjesnika Matica hrvatska ni Akademija nisu poslale sažalnice, dok su to Slovenska i Srpska akademija učinile.⁷⁸

Kada je iste godine, 1908, umro prvak Narodne omladine, intelektualac i pokretač lista »*Hrvatski Đak*«, *Jurislav Janušić* socijaldemokrati su njegov politički rad i značaj ovako procijenili: »[...] s njim leže u grob jedan od naj-

⁷⁶ Npr. Z. Dolinić, *Seljanka*, 14. IV 1914; Paul Isnard, *Prognanik s rodne grude*, 5. VII 1908; Ebe Giorgioni, *Roman seljakinje u Rimu*, 14. IX 1910; L. Tolstoj, *Iz života jednog seljačkog sina*, 22. VII 1914.

⁷⁷ Npr. H e y e r m a n s, *San*, 31. XII 1910.

⁷⁸ 13. XI 1908.

inteligentnijih pregaoca mlađe generacije, ali i jedan od najbojovnijih, najantiklerikalnijih i najdosljednijih [...] U životnoj borbi nadvladala ga je proleterska bolest sušica [...] On je jedan od onih inteligenata, koji su se nezadovoljni sa svom našom javnošću priklanjali svojim simpatijama radničkom, socijalističkom pokretu. Kasnije u daljnjem razvoju svojem udario je drugim putem, naime da preobražava, preporođuje i revolucionira samu u sebi buržoaziju, poglavito pak buržoasku inteligenciju [...] Bio je svagda najradikalniji, u neku ruku lijevo krilo napredne stranke te pravi, slobodoumni naprednjak, kakovih je u toj stranci malo a kao takav bio nam je i svagda bliži od drugih. Cijenili smo ga kao značaj i filozofski produbljenog i izrađenog inteligenta. Bio je potpun čovjek«. ⁷⁹

Kratko, ali prijateljski toplo je Mijo Radošević javio o smrti *Janka Polić-Kamova* u Barceloni god. 1910, nazvavši ga darovitim književnikom i piscem. ⁸⁰

Svega dva mjeseca kasnije tuberkuloza je pokosila 28-godišnjeg *Ivana Kozarca*, pa je *Slobodna Riječ* u svom nekrologu istakla baš tu činjenicu, aludirajući očito time na socijalne prilike u Hrvatskoj. U tom kratkom nekrologu I. Kozarac je okarakteriziran kao »pjesnik propadanja klase izrabljivanih«, iako ta formulacija nije najsretnija. ⁸¹ Nešto kasnije Nikola Vukojević je opširnije prikazao značaj i lik Kozarčev. »Što je Mačvi Janko Veselinović, to je Kozarac Slavoniji«, rekao je on hvaleći autentični opis zemlje i ljudi, naročito u tek izišlom romanu Kozarčevom »Đuka Begović«. ⁸² S pije-tetom se Vukojević sjećao tog seljačkog sina, samoukog, koji je našao put do socijalista, prišao im i pisao za *Slobodnu Riječ* i *Crveni Kalendar*. Sa tvrdnjom da njegova smrt predstavlja gubitak za socijaldemokrate, završio je Vukojević sjećanja na sudruga ne sluteći još svoj vlastiti odlazak.

Između ove dvije smrti, Kozarčeve i Vukojevićeve, pada smrt političara i historičara *Natka Nodila* 1912. Nekrolog ističe da je bio propagator jedinstva Hrvata i Srba, kršćanin-antiklerikalac, kao urednik zadarskog »Narodnog Lista« i kao profesor zagrebačkog sveučilišta zadužio je hrvatsku kulturu. Na kraju spominje i hvali njegova naučna djela. ⁸³

Naredne godine, 1913. umro je *Nikola Vukojević*. U istom broju *Slobodna Riječ* donosi dva članka. U jednom kratka obavijest: tuberkuloza, prerana smrt mladog tipografa. ⁸⁴ Drugi, koji je vjerojatno napisao Radošević, zapravo je nekrolog u kojem se na početku spominje Vukojevićevo književno djelo: *Sabrane pripovijesti*, Split 1912; *Novele*, Budimpešta 1913, te razni feljtoni i članci — a zatim daje ovaj sud: »U [...] Vukojevićevom prikazivanju doduše nema ni snage Zolina »*Germinala*« ni Hauptmanovih »*Tkalaca*« — ta on konačno nije kriv, da mi nismo Francuzi ili Njemci ili koja druga kapitalistički razvijena buržoazija. Pa ipak Nikola nije mogao postati ono, što su u boljim prilikama mogli da postanu ljudi bez manje talenta, nego li on. Njegova djela odaju tragove Selfmademana, čovjeka bez literarnih

⁷⁹ 19. VI 1908.

⁸⁰ 29. VIII 1910.

⁸¹ 17. XI 1910.

⁸² 29. IV 1911.

⁸³ 22. V 1912.

⁸⁴ 21. XI 1913.

tradicijsa, sa jakim literarnim darom, koji je mogao postati dobar književnik«. ⁸⁵ Ovaj, konačni sud nad pokojnikom u biti je isti kakav je i J. Demetrović izrekao još 1911. Međutim, da je ta smrt ostavila prazninu dokazuje i to što je nekoliko dana kasnije Slobodna Riječ ponovo pisala o Vukojeviću. ⁸⁶

U predvečerje svjetskog rata, 17. III 1914, umro je A. G. Matoš. U kratkom nekrologu *Slobodna Riječ* ga je nazvala jednim »od najsposobnijih kritičara«, ne osvrćući se na njegovo književno djelo. Zastupajući individualizam i artizam književnosti, Matoš nije mogao biti blizak socijalističkim shvaćanjima literature. Vjerojatno zbog toga se nepoznati autor nekrologa nije upuštao u opširniji prikaz, ali se ipak ljudski prisno oprostio od ovog predstavnika Moderne: »Gustla nema više među živima.« ⁸⁷ Dva dana kasnije Radošević je pokušao objasniti Matošev lik kao sukob intelekta i instinkta pri čemu je stradao i kao čovjek i kao književnik. ⁸⁸ Poslije sprovoda, opisivši ga dramatskom snagom, Ulderico Donadini je u istom socijalističkom glasilu izlio svoju gorčinu na društvo i prilike koje su dozvolile ovu smrt. ⁸⁹

Te iste godine umro je srpski literarni historičar i kritičar *Jovan Skerlić*. Ovu preuranjenu smrt (37 godina) *Slobodna Riječ* popratila je nekrologom kojem je težište na prikazu Skerličeve ideološke biografije: učenik Vase Pelegića i Svetozara Markovića, došao je kasnije, kao student u Parizu, pod utjecaj francuskih socijalista-revizionista, te je njihova shvaćanja htio presaditi u Srbiju. Autor nekrologa nadalje tumači taj pokušaj kao štetan, jer se njime odstupa od pravog marksističkog učenja, što mora naročito pogoditi mladi radnički pokret u Srbiji. Skerlić je u tom stavu ostao osamljen: prelazi u mladoradikale, ali bude primoran da i njih napusti. Na kraju se spominje njegov stručni rad, njegova funkcija urednika Srpskog književnog glasnika i dr. Pored toga što je taj nekrolog vrlo korektno napisan, stječe se dojam da se na primjeru ove biografije htjelo upozoriti na to kako je ideološko skretanje opasno. ⁹⁰

Slobodna Riječ bilježila je međutim i značajne smrti iz svjetske literature. Kada je u 1909. umro *Edmondo de Amicis*, talijanski pisac i socijalist, ona ga je hvalila kao »apostola socijalizma« i pisca napredne Italije. ⁹¹

Pod naslovom »Smrt jednog prosvjetnog borca« pisala je o norveškom književniku *Hansu Jägeru*, hvaleći njegova djela u kojima je osuđivao buržoaziju. Zbog svojih ideja bio je suđen, pa je napustio domovinu i živio u Parizu. ⁹²

⁸⁵ Nikola Vukojević kao književnik, 21. XI 1913.

⁸⁶ Franjo Raušer, Sjećanje o Nikoli Vukojeviću, 29. XI 1913.

⁸⁷ 17. III 1914.

⁸⁸ 19. III 1914.

⁸⁹ ... »i majka njegova vrišti najbolji i najcrnji govor: Gustl, Gustl, moj... Ustaj majko! Škrinjo zavjetna, tornju Davidov, tornju bjelokosni, zvijezdo jutarnja... Gle, otvara se nebo...« 21. III 1914, pod simboličkim latinskim naslovom: »Circum dederunt me!«

⁹⁰ G. M. dr Jovan Skerlić, 18. V 1914. — *Slobodna riječ* je, naime, pripadala smjeru K. Kautskog koji je tada branio teoretske zasade marksizma protiv revizionizma.

⁹¹ 25. III 1908.

⁹² 17. II 1910. — List još ističe da je Jäger istupao naročito protiv privatnog vlasništva. — Glavno djelo mu je roman »Kristiania-Bohème« u kome je opisao umjetnički i đlački život u glavnom gradu Norveške. Posljednje njegovo djelo, koje je nastalo u Parizu, nosi naslov »Biblija anarhije«.

Zabilježena je i smrt astronoma *Schiaparelli-a* u Milanu, naučnika koji je »otkrio« kanale na Marsu.⁹³

U povodu smrti *Lava Tolstoja* 1910. opširan nekrolog na naslovnoj strani socijalističkog glasila napisao je Juraj Demetrović. Nekoliko dana ranije list je komentirao vijest da je Tolstoj pobjegao od kuće, ostavivši oproštajno pismo, a još 1908. *Slobodna Riječ* je donijela jedan članak o Tolstoju. Iz tih članaka vidi se kako su ga socijaldemokrati sa svog stanovišta vrednovali: postao je popularan propagirajući povratak prirodi, ugledanjem na bogobojaznog seljaka. Međutim, ta ideja je zapravo više izraz emocije nego razuma, pa prema tome utopistička. Socijaldemokrati ne mogu dakle Tolstoja uvrstiti u socijalističke reformatore naprednog tipa. On je religiozno-mističan, a oni temelje svoja stanovišta na historijskom materijalizmu. Pokušaje socijalnih reformama krivo je oslanjao na izučavanje Svetog Pisma, a postojao je i nesklad između njegovog bogatstva i onog što je propovijedao. Smatrali su ga »velikom dušom, ali nesavremenom«. Međutim hvalili su ga kao književnika.⁹⁴ Još jednom je Tolstojeva ličnost našla odjeka u tom socijalističkom glasilu. To je bilo god. 1911, kada je u povodu Tolstojeve komemoracije na Sorboni Anatole France rekao među ostalim i ovo: »Ti nisi ruski Goethe, Ti si ona sveta rijeka, na kojoj piju narodi. Ti nas nisi nikad varao, Ti si uvijek govorio istinu, jer si uvijek izražavao ljepotu, a ljepota je jedina istina, koju može shvatiti čovječji razum i njegova čutila.«⁹⁵ Taj govor je *Slobodna Riječ* preštamala iz pariškog tjednika *Les droits de l'homme*. Kao što se vidi, Anatole France je na Tolstojev lik bacio drugačije svjetlo nego što su to učinili naši socijalisti u spomenutim člancima.

Samoubistvo *Pavla i Laure Lafargue*, liječnika-socijalista i Marxove kćeri, zabilježeno je sa žaljenjem i pohvalom životu: Lafargue je bio pravi učitelj francuskog radništva, pa se tom smislu trudio i u svojim djelima »Pravo na lijenost« i »Gospodarski materijalizam po nazorima Karla Marxa«.⁹⁶

U povodu smrti danskog pisca *Hermana Bang-a* 1912. *Slobodna Riječ* je istakla njegov značaj za razvoj danske književnosti. Bang je u svoju zemlju uveo Maupassant-a, što je dovelo do procvata psihološkog romana, obogaćenog nordijskom senzitivnošću; posredstvom Nijemaca je taj roman došao u Evropu i stekao veliko priznanje — tumači se u nekrologu, a na kraju spominju glavna djela »Beznadna čeljad« i »Zla kuća.«⁹⁷

I Strindbergovu smrt 1912. obilježila je *Slobodna Riječ* mislima iz švedske socijalističke štampe: ovaj »sin sluškinje pripadao je cjelom svijetu. Iako je za života njegov stav prema radničkom pokretu bio nejasan, pa je čak pod Nietzsche-ovim utjecajem neko vrijeme zastupao antisocijalističke i antidemokratske ideje, ipak je ostao vjeran ugnjetavanima, uvjeren da mase imaju pravo u svojim zahtjevima. Tako npr. u svom djelu »Pučka država«, pisanom 1910., propagira socijaldemokratska načela, pa pred smrt prilazi stranci i poklanja joj svoj imetak — završava autor Hjalmar Branting.«⁹⁸ Ova biogra-

⁹³ 6. VII 1910.

⁹⁴ Lav Nikolajevič Tolstoj, 18. IX 1908; Lav Tolstoj — pobjegao, 14. XI 1910; J. D., Lev Tolstoj, 19. XI 1910.

⁹⁵ Anatole France o Tolstoju, 18. III 1911.

⁹⁶ 28. XI 1911.

⁹⁷ 31. I 1912.

⁹⁸ Strindberg i nordijska socijalna demokracija, 24. V 1912.

fija Strindberga, koji se u tom razdoblju kao jedini od Skandinavaca javlja u našoj socijaldemokratskoj štampi, podsjeća na njegovog u širem smislu sunarodnjaka iz ranijeg perioda, Ibsena, koji je također na svoj način doprinio jačanju socijalističkih koncepcija.

Naredne godine, 1913, umro je *August Bebel*. Razumljivo je da je *Slobodna riječ* tim povodom opširno o njemu pisala, a učinio je to i *Crveni Kalendar* za 1914. godinu. Priređena je komemoracija u Apolo kinu, na kojoj je sudjelovalo Radničko pjevačko društvo »Jednakost«, a orkestar Apolo Kina izveo je skladbe Chopina (Nocturno) i Beethovena (Andante iz V simfonije). Dakako da su održani i govori (Bukšeg, J. Demetrović i Korać). Međutim, to je — otkad pratimo kulturno-prosvjetnu djelatnost naših socijaldemokrata — prva priredba ove vrste, na kojoj su se organizatori poslužili orkestralnom izvedbom proslavljenih kompozitora.

Nekrolog je, iznoseći biografiju, ocrtao zapravo način i put oblikovanja jednog radnika tokara i pobornika njemačkog i međunarodnog socijalističkog pokreta. Kad se u povodu aneksije pokrajine Elzas-Lotaringije izjasnio protiv toga, bio je osuđen na višegodišnji zatvor. Za vrijeme protusocijalističkog Bismarckova režima bio je protjeran iz Leipziga. Kasnije postaje predsjednik socijaldemokratske parlamentarne frakcije. Taj politički borac, koji je svoje znanje stjecao i usavršavao u tamnicama, napisao je mnoge rasprave i brošure, koje se na kraju nekrologa nabrajaju.⁹⁹ Samo nekoliko dana kasnije, pod naslovom »Georg Brandes o Augustu Bebelu«, čitamo sjećanja ovog poznatog danskog literarnog historičara na lični susret sa Bebelom.¹⁰⁰ U kratkom uvodu tom članku *Slobodna Riječ* nazvala je Brandesa »poštivaocem Lassalle-a« i poznavaoem književnog kretanja u moderno doba. Brandes je zapravo bio više od toga: on je neposredno utjecao na to kretanje.

Zadnje godine našeg razdoblja, 1914, nailazimo na još jedan nekrolog. U njemu je zabilježena smrt *Frédéric Mistral-a*. Autor, W.J., u svega nekoliko redaka govori o »najvećem provansalskom pjesniku«. ¹⁰¹ Ova u biti nekrološka bilješka zahtijeva i našu primjedbu: doima nas se neobično. Jer tko je tada od naših socijaldemokrata mogao nešto znati o tom provansalskom preporoditelju, velikom liriku, autoru provansalskog riječnika, koji, eto, umire u 84-toj godini? Pa ipak, njegovu smrt je naše socijaldemokratsko glasilo zabilježilo, zacijelo iz tuđeg pera.

U povodu 50-godišnjice smrti engleskog utopista i tvorničara *Roberta Owen-a* prikazano je njegovo značenje prema članku iz njemačkog lista »*Neue Zeit*«. Tu se ukazuje na Owenov doprinos formiranju prvih zakona o zaštiti radnika, pa se i Peelov zakon od 1819. o ograničenju rada djece u tvornicama pripisuje Owenovu utjecaju. Owen je tražio da se oplemenjivanjem pojedinaca pripremi preobražaj postojećeg društva, tj. da se dođe do izmirenja svih klasa. U tom smislu je zagovarao i jedno humanitarno društvo (Association of all classes of all nations). Iako je bio vlasnik tvornica, ipak je iznio da je bolje da nova engleska industrija propadne nego da se kroz nju radni narod upropasti. Owen je među svojim radništvom osnovao jednu koloniju u kojoj

⁹⁹ August Bebel umro, 14. VIII 1913.

¹⁰⁰ 26. VIII 1913; članak je prenesen iz danskog vladinog organa »Politiken«.

¹⁰¹ W. J. Frederic Mistral umro, 27. III 1914.

je proveo skraćeno radno vrijeme, solidno školovanje mlade radničke generacije, higijenske stanove, potrošačke zadruge i dr. Napisao je i »Knjigu o novom moralnom svijetu«. ¹⁰²

Bez osobitog povoda ili u povodu njemačkog prijevoda *Marxove* biografije »Život Karla Marxa« od američkog socijaliste Johna Spargo, *Slobodna Riječ* je pisala o njemu, a također i *Svibanjski spis* za god. 1908. u povodu 25-godišnjice Marxove smrti. ¹⁰³

Jedanput čitamo i o teškom životu *Dostojevskog*, sa citatima misli iz pera André Gidea o reakciji toga pisca na materijalnu bijedu. ¹⁰⁴

Crveni Kalendar se god. 1914. sjećao *Lassalle-a* u povodu 50-godišnjice smrti, ističući njegovo značenje za njemački socijalnu demokraciju.

Dvjestogodišnjica *Jean-Jacque Rousseau-a* obilježena je vrlo opširnim člankom, kojem je kao autor naveden Dr. J. Axelrod, ¹⁰⁵ poznati predstavnik ruske socijaldemokracije. Rousseau je u njemu prikazan kao nejedinstvena duševnost, pa je ta podvojenost osnovna značajka njegova života i njegovih nazora. Tankočutan i pronicavog uma u svom privatnom životu osjetio je svu težinu samoće i ravnodušnosti društva prema pojedincu. Tako je vlastita sudbina svratila njegovu pozornost na nesretne i »kulturno razbaštinjene«, te je oštro kritizirao privilegirane krugove. Iz tog revolta nikla je i njegova želja da ponos čovječanstva na svojim kulturnim tekovinama zamijeni uzdizanjem prirodnog stanja njegove prošlosti kao savršenije i potpunije. Međutim kaže autor, to ne znači da je Rousseau sasvim zabacio kulturu; on je zabacio samo njenu sjenu. Članak je analizirao Rousseau-ova djela »Emile« i »Contrat social« (Društveni ugovor) te zaključio da je Rousseau-ov ideal bio država osnovana na pravdi, za koji ideal autor napisu vjeruje da će ga proletarijat oživotvoriti.

O savremeniku Rousseau-ovom i već spomenutom francuskom enciklopedisti *Diderotu* *Slobodna Riječ* je pisala u povodu 200-godišnjice njegova rođenja. ¹⁰⁶ Anonimni autor se upustio u opširan prikaz filozofije, morala i književnog djela Diderot-ova, tumačeći još posebno smisao Enciklopedije. Diderot je smatrao — kaže on — da se moral ne zasniva na transcendentnim osnovama, već da je ljudski i zato prolazan; svi moralni zakoni postoje u svojoj klici već u socijalnim instiktima prvih ljudi. Smatrao je da život treba uživati radosno i naivno, ali s težnjom za produhovljavanjem tj. učiti neprestano i n. stojati razumjeti. I još činiti dobra djela. Diderot je živio za svoje ideje za svoje prijatelje. Stoga je rekao: »Neka mi se ne otima život, ja ću ga sam dati.« Hvala leći njegovo remek-djelo, članak završava konstatacijom da je Diderot predstavnik revolucionarne buržoazije svoga vremena, a neki da ga smatraju i prethodnikom naučnog materijalizma. *Slobodna Riječ* je obilježila i 60. rođendan V. G. *Korolenka*, predstavnika naprednog pokreta u Rusiji, koji je zastu-

¹⁰² 4. XII 1908.

¹⁰³ Uspomenena Karla Marxa, 29. X 1910; Život Karla Marxa, 10. i 11. VII 1913.

¹⁰⁴ Križni put Dostojevskog, 20. I 1912. — Ispovijed Dostojevskog glasi: »Trebam pomoć tako nužno, da sam spreman i objesiti se. Ne mogu da platim dugove, ne mogu oputovati, nemam filira za put, očajan sam.« Zbog toga Gide kaže: »On moli, bez spretnosti [...] on moli, ali ipak ne zna moliti.« Očito da je socijalističko glasilo iznošenjem tog primjera isticalo negativnosti carističkog sistema.

¹⁰⁵ 6. VII 1912.

¹⁰⁶ 10. X 1913.

pao radikalno - demokratska načela. Zbog toga jer je odbio da položi zakletvu Aleksandru III prilikom stupanja na prijesto, prognan je u Sibir, gdje piše »Opažanja sibirskog turiste« i dr.¹⁰⁷

Članke o *Giordanu Brunu* i *Janu Husu*, koja imena smo sreli već u periodu do 1908, nalazimo i sada u dva navrata. To su opširniji historijski osvrti na njihov život i koncepcije s realističkim opisom smrtno kazne. *Crveni Kalendar* za god. 1908. donio je i jedan izvorni kratki tekst samog G. Bruna.¹⁰⁸ U okviru borbe socijaldemokrata protiv klerikalizma, i taj put je dakle očito zbog čega su oživljavane njihove sudbine, kako smo to zaključili u prethodnoj našoj radnji.¹⁰⁹

Iz prikazanih nekrologa i obljetnica može se vidjeti da je u periodu od 1908—14. godine socijaldemokratsko glasilo *Slobodna Riječ* svestranije pratilo ove pojave, nego u razdoblju od 1892. do 1907, kada smo u rasponu od 15 godina mogli zabilježiti članke o svega nekoliko ličnosti.

NAUČNO-POPULARNI ČLANCI

Serijski naučno-popularnih članaka, na kakve u socijaldemokratskoj štampi do godine 1908. nismo naišli, zahtijeva sada posebnu, makar i kratku obradu. *Slobodna Riječ* donosila je gotovo redovito, a *Crveni Kalendar* i *Svibanjski spisi* povremeno članke iz područja raznih nauka. U *Slobodnoj Riječi* autor ostaje uglavnom nepoznat, što nije slučaj sa *Crvenim Kalendarom* i *Spisima*. Općenito se može reći da su ti članci ozbiljno, dobro pisani. U pozitivnom smislu se osjeća napor da se predmet ili informacija što jasnije obrazloži i da se obuhvati što više naučnih područja. Najbrojniji su, dakako, članci iz oblasti prirodnih nauka. Obim članaka je različit: ima ih vrlo opširnih, a i onih koji su svedeni na kratku informaciju. Ne spominjući sve iznijet ćemo one koji omogućavaju da se dobije slika o tom području prosvjetne djelatnosti socijaldemokrata u Hrvatskoj.

Člancima, o kojima je riječ, dotaknuta su ova područja: arheologija, povijest, sociologija i politika, antropologija, zoologija, geologija, medicina, astronomija, tehnika i dr. Tako je npr. *Slobodna Riječ* donijela izvadak iz knjige E. Rosenow: »Kulturbilder aus den Religionskämpfen im 16. und 17. Jahrhundert«, koji se odnosi na papu Aleksandra VI.¹¹⁰ Jedan neimenovani autor koji je svoju temu nazvao i »malim ostrvom na jedno razdoblje srednjeg vijeka«, govori o Henriku IV.¹¹¹ Prvak bosansko-hercegovačkih socijalista *Sreten Jakšić* pisao je o »povijesti radničkog pokreta u Bosni počev od 1906«. ¹¹² I pozitivistička koncepcija *Auguste Comte-a* tumačena je u *Slobodnoj Riječi*.¹¹³

¹⁰⁷ 14. VIII 1913.

¹⁰⁸ Jan Hus, 23. IX 1908; Giordano Bruno žrtva svete inkvizicije, 11. VI 1910; Jan Hus, 21. V 1913.

¹⁰⁹ vidi B. Pribić, n. dj., 128.

¹¹⁰ Nero među papama, 17. IX 1910.

¹¹¹ 2. VII 1910.

¹¹² *Crveni Kalendar* za 1912. god.

¹¹³ SR, 7. V 1910.

Davorin Trstenjak je opširno raspravljao o kulturi i čovjekovoj slobodi počevši od grčkorimskih vremena. Pri tom je zastupao teoriju evolucije i napadao rimsku crkvu.¹¹⁴

U popularnoj obradi *J. Sterna*, a u prijevodu *J. Demetrovića*, izloženi su Marxovi teoretski stavovi o historijskom materijalizmu i o teoriji viška vrijednosti.¹¹⁵

Isto tako je preveden prikaz *Gustava Ecksteina* o razvoju socijalizma od utopije do znanosti.¹¹⁶

O počecima religije tumačeno je onako kako je to izložio »stranački etnolog« — tako ga autor članka naziva — *Heinrich Cunow* u svojoj knjizi »Ursprung der Religion und des Glaubens«.¹¹⁷ Mijo Radošević je pisao opširnije o *Cesaru Lombroso*, talijanskom liječniku i socijalistu, koji je dokazivao da je zločinstvo uvjetovano tjelesnom strukturom zločinca te i na taj način utjecao na pravno-kriminalističke koncepcije, što drugim riječima znači humaniziranje pravne prakse.¹¹⁸

Iz tog područja sociološko-političkih pitanja zanimljivi su još neki članci iz *Svibanjskih spisa*: Međunarodnost proletarijata,¹¹⁹ Socijalizam i narodnost,¹²⁰ Socijalizam i inteligencija,¹²¹ te članak Socijalizam i biologija od *A. Kargotića*.¹²²

Nadalje su čitaoci obaviješteni o rezultatima iskapanja talijanske arheološke komisije na Kreti, te daljnjim poduhvatima u Hagii Triadi.¹²³ Otkriće ljudskog kostura u blizini Podsuseda, koji je ispitivao prof. *V. Tkalčić*, bilo je također komentirano u *Slobodnoj Riječi*.¹²⁴ Opširnije se komentiralo pret-historijsko nalazište ljudskih kostiju i oruđa u Engleskoj, u pokrajini Sussex.¹²⁵ *A. Kargotić* je pisao o »Nemanima pradobe« i popratio taj članak ilustracijama.¹²⁶ Još se pisalo o svojstvima unutrašnjosti zemlje, otkrićima na Južnom polu, najvećim morskim dubinama, o pogledu na život sa biološkog stanovišta, o pronalasku ruskog učenjaka *P. J. Bahmečeva* anabioze, specijalnog stanja u živom organizmu kada je privremeno suspendiran život, a da smrt nije nastupila.¹²⁷ Vrlo stručno je pisao *Dr. E. König* o koži i bolestima na licu.¹²⁸ Otkriće čuvenog francuskog liječnika i pisca *A. Carrel-a* popraćeno je kraćim člankom u kojem se tumači kako je Carrel tjelesne stanice, oduzete raznim organizmima, osposobio da rastu izvan tijela.¹²⁹

¹¹⁴ O modernoj školi i modernim nazorima o prirodi i čovjeku, 4. VI 1910.

¹¹⁵ 24. I 1912 (u nastavcima); 23. II 1912.

¹¹⁶ Crveni Kalendar za god. 1913.

¹¹⁷ SR, 17. XI 1913.

¹¹⁸ Crveni Kalendar za 1910. god., 75.

¹¹⁹ Autor R. Zistler, Svibanjski spis za god. 1908.

¹²⁰ Autor J. Demetrović, Svibanj 1910.

¹²¹ Autor S. Deliće, Svibanj 1910.

¹²² Crveni Kalendar za god. 1913.

¹²³ SR, 26. VII 1913. Danas znamo da su to zaista bila važna otkrića jednog originalnog umjetničkog izraza, poznatog pod imenom »kretske kulture«.

¹²⁴ 27. XII 1912.

¹²⁵ Čovjek iz kamenog doba, 2. I 1913.

¹²⁶ Crveni Kalendar za god. 1914.

¹²⁷ 30. IX 1913; 26. III 1912; 6. XI 1912; *rgot*, Bit života, 22. XII 1912; V. TH. Između života i smrti, 14. X 1913.

¹²⁸ 27. XII 1911.

¹²⁹ 5. VII 1911.

O »otkrićima« kanala na Marsu astronoma *Schiaparelli-a*, čije ime smo već sreli među nekrolozima, pisala je *Slobodna Riječ* tumačeći daljnji razvoj naučnih spoznaja o tom problemu na osnovu gledišta Francuza Flammarion-a i Galton-a.¹³⁰

Na kraju nam se još spomena vrijednim čini jedna kraća bilješka pod naslovom »Naučni izlet u prirodu«, iz koje saznajemo da je Hrvatsko prirodoslovno društvo bilo priredilo izlet na Kraljičin zdenac, gdje je dr Rösler govorio o uzgoju pastrva. *Slobodna Riječ* je prigovorila Društvu što takve izlete priređuje radnim danom, te je apelirala da to ubuduće bude nedjeljom, ne bi li se i na taj način radnika izvuklo iz »zagušljive i zadimljene gradske atmosfere i birtije.«¹³¹

ZDRAVSTVENO-PROSVJETNI ČLANCI

U razdoblju od 1908. do 1914. nailazimo na mnoge članke iz područja zdravstvenog prosvjećivanja, što nije bio slučaj u ranijem periodu. Međutim, ova življa aktivnost na zdravstvenom području, u okviru općeg prosvjećivanja radništva, nije u isti mah izraz poboljšanih zdravstveno-socijalnih prilika. Naprotiv, ona je reakcija na izričito teške okolnosti. Zemaljska blagajna za osiguranje radnika konstatirala je statističkim podacima pogoršanje zdravstvenog stanja radništva 1909, 1910. i 1911. g. zbog loših materijalnih prilika i teških uvjeta rada.¹³² Godine 1910. zabilježena je kolera u Zagrebu i Zemunu, 1913. u Bjelovaru i Srijemu (naslovna strana *Slobodne Riječi*).¹³³ Pored toga postojao je i dalje naglašeni problem alkoholizma i tuberkuloze.

Što je dakle socijaldemokratska štampa sa svoje strane učinila protiv takvih prilika, a što društvo?

Primjećuje se svestrano, ozbiljno, stručno tretiranje problema alkoholizma brojnim člancima prvenstveno u *Slobodnoj Riječi*, a ponešto u *Crvenom Kalendaru* i *Svibanjskim Spisima*. Prikazan je zdravstveni, društveni, obiteljski, kulturno-prosvjetni, čak stranački aspekt alkoholizma. Strani autori su: Dr. V. Adler, Dr. M. Hirschfeld, C. Morrel, Danac K. Solang i švicarski profesor Dr. J. Gaule. Od naših: Dr. Šašel, Dr. Gundrum-Oriovčanin, Andrija Štampar, a pored ovih liječnika Nikola Vukojević i jedan anonimni »radnik apstinent«.¹³⁴ Naročito je Štampar u ovom periodu zdravstvenog prosvjećivanja mnogo značio. Vodio je antialkoholičarsku knjižnicu, koju je izdavala socijalistička nakladna zadruga »Naša snaga«, djelovao u »Društvu apstinenata« i bio urednik njegova mjesečnika »Novi život«, bogatog korisnim člancima. Iz

¹³⁰ 27. XI 1913.

¹³¹ 27. VII 1914. Na slične komentare nismo više naišli. Ali ni u »Glasniku hrvatskog Prirodoslovnog društva« za god. 1914. ne kaže se više nego samo informativno: da su priređivani izleti uz prigodna predavanja, pa se prema tome ne razabire je li kritika socijalističkog glasila našla odjeka.

¹³² Zdravstveno stanje radništva u Hrvatskoj i Slavoniji, 7. VI 1913.

¹³³ 11. X 1910; 18. X 1913.

¹³⁴ Andrija Štampar je zbog svoje velike aktivnosti među radništvom, a povodom jednog predavanja o alkoholizmu ovako okarakteriziran u SR: »Prirodnom lakoćom govora, savjesno oboružan poznavanjem prirodnih nauka i medicine, pravi sin puka pa stoga apoštol pučkog zdravlja, počeo je dr. Štampar da dokazuje ubitačnost alkohola po život i zdravlje uopće.« (6. XI 1912).

jednog broja »Novog života«, na koji se *Slobodna Riječ* osvrće, vidi se da se 1914. spremala antialkoholičarska i antituberkulozna izložba.¹³⁵ Antialkoholičarska izložba zaista je bila priređena u Umjetničkom paviljonu u proljeće iste godine. *Slobodna Riječ* je o njoj izvještavala, pa je »Novi Život«, osvrćući se na reakciju zagrebačke štampe, baš te članke pohvalio kao »najtočnije« i zahvalio uredništvu.

Mnogo se radilo na suzbijanju tuberkuloze putem članaka, pisalo se o potrebi higijenskih stanova, te pozivalo na borbu za rješavanje tog pitanja putem zadruga;¹³⁶ zatim se upozoravalo na potrebu higijenskih škola za koje bi se gradske općine trebale brinuti, jer su inače pod dotadanjim uvjetima djeca izložena opasnostima oboljenja.¹³⁷ God. 1913. Zaklada zemaljske blagajne za osiguranje radnika preuzela je Brestovac, jedino lječilište za tuberkulozne. O rezultatima liječenja na Brestovcu pozitivno je pisao Dr. Milivoj Dežman,¹³⁸ a i inače se o Brestovcu izvještavalo u više navrata.

Članak pod naslovom »Sprovod, gdje bi zaplakala i Higijena« daje sliku sa terena. Dr. A. Čulek, kotarski liječnik iz Slunja, opisuje loše, nehigijenske običaje prilikom jednog sprovoda.¹³⁹ Bilo bi dakako interesantno kad bi se moglo saznati da li je taj članak bio pisan izričito za *Slobodnu Riječ*, tj. samo tom glasilu poslan kao pouka.

Pisalo se i o drugim bolestima, tako npr. o mentalnim oboljenjima, a iz ovih članaka proizlazi da je tih godina zabilježen porast duševnih bolesnika među radništvom.¹⁴⁰

S obzirom na takvo zdravstveno stanje u Hrvatskoj bilo je aktivnosti i iz drugih krugova. »Zbor liječnika kraljevine Hrvatske i Slavonije« nastojao je 1913. osnovati »Društvo za čuvanje narodnog zdravlja«, te je u tom smislu poslan apel *Slobodnoj Riječi* koja ga je i objavila. Tu se poziva svaki prijatelj naroda i domovine da potpomogne akciju, jer »teška pošast kolere u domovini našoj nam je zadnji memento, da se više vremena gubiti nema«. ¹⁴¹ Naredne godine 1914. *Slobodna Riječ* obavještava o osnutku »Hrvatskog društva za čuvanje narodnog zdravlja«, kojem je svrha »da čuva i brani zdravlje naroda hrvatskoga i srpskoga imena, kao i ostalog pučanstva u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bez razlike vjeroispovijesti«, te poziva na učlanjivanje.¹⁴²

¹³⁵ 12. II 1914. Steće se dojam da je ta izložba bila zaista vrlo dobro smišljena. Među ostalim, izložena je bila i literatura na hrvatskom, srpskom i slovenskom jeziku o tom socijalno-zdravstvenom problemu. Plakati, izreke raznih mislilaca, narodne poslovice i sl. govorili su posjetiocima na svoj način. Spominju se »ekspozit« iz Francuske i Finske, te članak iz Zakonika cara Dušana, koji se odnosi na kazne zbog pijanstva. Bilo je organizirano i permanentno vodstvo i više predavanja, a među predavačima se, pored domaćih, spominju i gosti iz Slovenije, Srbije i Mađarske. Dr Dj. M. Popović, predstavnik antialkoholičarskog pokreta Srbije, govorio je o temi »Alkohol u Balkanskom ratu«, u kojem je i sam sudjelovao.

¹³⁶ Nestašica stanova i tuberkuloza, 20. XII 1912; Tuberkuloza u Hrvatskoj i Slavoniji, 31. V 1912; C. Bg., Povijest tuberkuloze, 2. X 1912; 15 zapovjedi za zdravo stanovanje, 7. IX 1912.

¹³⁷ Npr. Tuberkuloza i škole, 29. XI 1912.

¹³⁸ 6. V 1914.

¹³⁹ 20. VII 1914.

¹⁴⁰ Slaboumnost — izliječiva?, 15. IV 1912; Utjecaj socijalnog položaja na duševne i živčane bolesti, 20. X 1913; Porast umobolje među radništvom, 22. I 1914.

¹⁴¹ 14. X 1913.

¹⁴² 25. V 1914.

U tom kraćem poglavlju osvrnuli smo se na članke, upozorenja, statističke podatke koji imaju karakter neposrednog zdravstvenog prosvjećivanja, dok smo članke koji po svom značaju ulaze u naučno-istraživački rad na polju medicine uvrstili u listu naučno-popularnih članaka, te time upozorili i na takvu vrstu prosvjetnog nastojanja socijalističke štampe. Međutim, ovdje, na temelju iznošenih podataka možemo zaključiti da je ta ista štampa *bila angažirana i na polju neposrednog zdravstvenog prosvjećivanja*, svjesna da je baš radništvo predstavljalo najveći problem zdravstva. Kako se prvenstveno radi-
lo o alkoholizmu, tuberkulozi, a zatim i o pojavi i porastu mentalnih oboljenja, valjalo je te tri patološke slike zahvatiti u njihovoj društvenoj uzročnosti kao i u neposrednim zdravstvenim savjetima, što je *ova štampa i učinila*. Za zemlju, u kojoj se tih godina i kolera registrira, bila je takva suradnja prijeko potrebna. Nema sumnje da bi bilo vrlo instruktivno proučiti rad i građanske štampe na zdravstvenom prosvjećivanju i izvršiti usporedbu. Međutim, i ova-
ko naš izrečeni zaključak zadržava svoje značenje.

OSVRTI NA PUBLICISTIČKU DJELATNOST

U razdoblju od 1908. do 1914. *Slobodna Riječ* prati publicističku djelatnost ne samo u obliku oglasa knjiga i časopisa, preporučujući svojim čitaocima literaturu koja je po socijalističkim kriterijima mogla biti prihvaćena kao dobra, nego je povremeno donosila prave prikaze pojedinih djela — što je u ranijem periodu do 1908. bilo znatno rjeđe.

U g. 1908. i 1909. nailazimo još na rubriku »Književnost i umjetnost«, ili samo »Književnost«, koja donosi dotične osvrte na publicističku djelatnost. Zatim to svrstavanje pod jedan naslov, koje znatno olakšava praćenje ove teme-
tike u glasilu, nestaje, da se tek 30. VI 1913. po prvi put pojavi nova rubrika »Podlistak« sa proširenim značenjem. U neredovitim, ali ipak čestim razma-
cima i nikad više na posljednjoj strani, pratimo »Podlistak« sve do 11. VII 1914; pored osvrta i oglasa donosio je i originalne novele i sl. U međuvremenu se i mimo spomenutih rubrika oglašavaju knjige u posebnim stupcima (npr. »Nove knjige«, ili »Preporučamo drugovima...«) ili u uokvirenim velikim oglasima sa krupnim naslovom »Što treba da čitamo?«, u kojima su nabrajane knjige i brošure svrstane po tematici, sa naznakom cijene, ali često bez ime-
na autora i bez godine izdanja. Takvim načinom nabranjanja djela, bez ikakva komentara, a isto tako uglavnom bez navođenja autora služili su se povremeno i *Svibanjski Spisi*. Komparacija jednog odužeg oglasa u *Svibanjskim Spisima* iz 1908. i oglasa istog tipa iz *Slobodne Riječi* 1911. pokazuje da su se ista djela, naročito političko-agitatorskog karaktera, oglašavala više godina; na neka smo čak naišli u razdoblju prije 1908. Princip je dakle bio da se već poznata, ranije izašla djela ne puštaju iz vida, da ih se i dalje oglašava i da im se samo dodaju nova. Upornost je dakle i ovdje bila pravilo, pored toga što su socijaldemokrati vjerojatno računali i s novim pristašama ili novim pretplatnicima.

Držeći se samo područja koja se odnose na temu radnje mi ćemo se i u tome ograničiti samo na one knjige koje u ranijem razdoblju do 1908. nisu spomenute, pa su prema tome nove:

Nauka: *Enrico Ferri*, Nauka i život, 1908; *D. Trstenjak*, Kulturna povijest 1914; *Rudolf Horvat*, Povijest kraljevine Hrvatske do 1102; *Janko Ibler*, Hrvatska politika 1903—1913; *Gj. Basariček*, O državi, 1909 (o toj knjizi *Slobodna Riječ* primjećuje da u njoj ima mnogo netočnosti, a i ono što je inače u njoj rečeno da je poznato i neobrazovanima).

Filozofija: *T. G. Masaryk*, Filozofija religije, 1908.

Socijalna i socijalno-historijska problematika. *T. Cvetkov*: Socijalni karakter prostitucije, 1908; *Dr. Wulffen*: Optužujem, 1908. Pisac je njemački državni odvjetnik, pa iz svoje prakse osuđuje tadašnje društvo kao nehumano. Pledira za modernu, socijalnu državu, u kojoj će kazneni zakon biti pravedniji. *Parvus* (Helphand Alexander, poznati predstavnik desnog krila njemačke socijaldemokracije): U ruskoj bastilji za vrijeme ruske revolucije, 1908. Knjiga je pisana u petropavlovskoj tamnici i iznosi misli na temu rad i nerad. Rad je krivnjom društva postao prokletstvo, jer je izvor izrabljivanja. Tim je i sam rad obeščašćen. Treba provesti društvene reforme. Ovaj kratki prikaz hvali djelo. *Morgan Šuster*: Tragedija jednog naroda, 1912. Autor je Amerikanac i piše o svom boravku i radu u Perziji, koju eksploatiraju Englezi i Rusi. Opisuje scene kojima pokazuje propadanje ovog starog naroda. *S. Stepnjak*: Podzemna Rusija, 1913. Ova knjiga, koja je utjecala i na nacionalističku omladinu, obrađuje revolucionarno gibanje u carističkoj Rusiji. Prikaz je kratak i pozitivan. *August Bebel*: Žena i socijalizam, 1913. U članku se ističe da je hrvatski šesnaesti jezik na koji je ta knjiga prevedena. Opširan prikaz *Karla Rennera* uzet je iz bečke revije »Der Kampf«. Renner ukazuje na pozitivno značenje te knjige, osobito za Njemačku. Naziva je »popularnom enciklopedijom socijalizma« tvrdeći da do Bebelova zapravo nije bilo knjige o društvenom položaju žene (nešto samo u Saint-Simona, George Sandove i Schillera). Prikaz je napose hvalio Bebelov pristup toj problematici konstatirajući da je tim izazvao prvu borbu mišljenja.

Književnost. U okviru tadašnje izdavačke djelatnosti u Zagrebu, *Slobodna Riječ* je izričito hvalila izdanja »Malinarovih knjiga« tj. Moderne biblioteke. »U pustoši naše literarne produkcije ova je biblioteka zaista jedna svjetla točka«, kaže 1908. *Slobodna Riječ*, tvrdeći u nastavku da Matica hrvatska nosi »značajke senilnosti i ograničenosti«, dok Društvo sv. Jeronima štampa samo klerikalna djela. Moderna biblioteka je otvorena za naprednu evropsku književnost, te je vjerno i dobro prevodi.

Od izdanja Moderne biblioteke spominju se, tj. preporučuju 1908. ova djela: *Maupassant*: Pripovijesti; *D'Annunzio*: Nevini; *Ibsen*: Neprijatelj puka; *Garborg*: Pokoj; *Čehov*: Pripovijesti; *Edmo do de Amicis*: Na oceanu; *Sonja Kovalevska*: Nihilistica. U tom romanu je opisan tip ruske žene, altruista, koja traži rušenje postojećeg društva, bori se protiv predrasuda i daje primjer kako treba trpjeti za svoje uvjerenje. U kasnijim godinama, 1913. i 1914, reklamiraju se i preporučuju još ova izdanja iste biblioteke: *E. Zola*: Lurd; *D'Annunzio*: Giovanni Episcop (s predgovorom V. Čerine); *V. Garšin*: Nadežda Nikolajevna; *O. Mirbeau*: Sebastian Roch, *M. Gorki*: Izabrane pripovijesti, zatim Nordijske pripovijesti i dr. Naročito se hvalilo izdanje »Najboljih slovenskih novela« u prijevodu Z. Kveder i Milana Vrbanića. Među tim nove-

listima nalazimo ova imena: Levstik, Kersnik, Tavčar, Trdina, Govekar, Koštanjavec, Murnik, Cankar, Bartol-Nadliškova, Lah i dr. Tim povodom je *Slobodna Riječ* pisala: »Sam interes prema književnosti naših najbližih susjeda i braće kao i po izbor zanimive i snažne ove novele obećaje najbolji uspjeh hvalevrijednog prvog pothvata. Knjiga je opremljena veoma ukusno — naslovni list izradio je umjetnik Tomislav Krizman — te se i samom vanjstinom preporuča.«¹⁴³ Iz ovog teksta se u isti mah vidi i stil pisanja takvih kraćih primjedaba uz jedan oglas knjiga.

Nadalje srećemo ova imena iz hrvatske književnosti *D. Melkus*: Moj plavi prijatelj i druge pripovijesti; *D. Šimunić*: Pripovijesti; *K. Š. Gjalški*: Za materinsku riječ; *S. Miletić*: Iz raznih novina (članci o kazalištu, književnosti i umjetnosti); *M. Danko*: Pjesme; *J. Kosor*: Crni glasovi, novele; *A. G. Matoš*: Pečalba (koju je cenzura zabranila); *A. Milčinić*: U areni.

U izdanju Društva hrvatskih književnika 1914. preporučavana je *Hrvatska mlada lirika*, u kojoj su zastupani: I. Andrić, V. Čerina, V. Gabarić, F. Galović, K. Häusler, Z. Milković, S. Parmačević, J. Polić-Kamov, N. Polić, A. Ujević, M. Vrbanić, Lj. Wiesner. Nadalje »Jedanaest novela« Zofke Kveder. Opširniji prikazi pisani su uz ove knjige iz domaće literature: *Nikola Vukojević*: Sabrane pripovijetke; *Ivan Kozarac*: Pjesme i Đuka Begović, roman; *B. Livadić*: Legenda o Amisu i Amilu; *F. Galović*: Začarano ogledalo; *Ilija Despot*: Na ugaru, pjesme; *Proka Jovkić*: Borba i život, pjesme (izašlo u Beogradu).

Prikazi Livadićeva i Galovićeve djela bili su izrazito nepovoljni. Autor »R« i »Dr. R«, tj. Mijo Radošević smatrao je da je Livadić svoj literarni dar proso u vjetar takvom besmislenom fabulom kakva je sadržaj Amisa i Amila. Nazvao je to djelo nekulturnim i nesavremenim, te oštrom formulacijom zaključio: »Psihološki sadizam i religiozna ludost¹⁴⁴ postala bi tako za nas jednim savremenim, socijalnim, dakle i zanimljivijim pitanjem, nego li je to prežvakana legenda o Amisu i Amilu. G. Livadić bi nam tako mogao da abbozzira psihu nacije, a ovako smo dobili sujet za propovjed hodočasnicima u — Bistricu.« Sličnom oštrinom, uostalom karakterističnom za Radoševića, napao je on i Galovića: knjiga bez povoda, bez sadržaja, »spiritistička burgija«. Napada izraze kao »slušati tišinu« ili »mlijeko mjesečine«, te zaključuje da je to »mixture compositum površno čitane klasične mitologije«. Zbog toga kritizira i izdavača, Društvo hrvatskih književnika, koje je odbilo da štampa A. Milčinića, boljeg pisca od Galovića. Pjesme Jovkićeve prikazane su sa odobravanjem. Autor je radnik klaonice u San Francisku. Kao samouk počeo je da pjeva, te izriče u svojim pjesmama ono što je u životu upoznao: nepravdu i ugnjetavanje, protiv čega se buni. Autor prikaza (*n*) spominje još da se Jovkić tada nalazi u Beogradu na daljnjem školovanju.¹⁴⁵

Opširniji prikaz posvećen je i američkom socijalnom piscu *Upton Sinclair*-u, tj. njegovu djelu »Močvara«, koje je 1911. prevedeno, ali se prevodilac ni tom zgodom ne navodi. Sinclair obrađuje problem litvanskog iseljenika, (a to znači bilo koga drugog iseljenika), koji u Americi umjesto očekivanog dobra nailazi na izrabljivanje, teške uvjete rada, korupciju američkih

¹⁴³ 25. X 1913.

¹⁴⁴ U toj kritici Radošević je naime rekao autoru da bi bilo bolje da je za svoj sadržaj uzeo Mariju Bistricu; 20. IX 1913.

¹⁴⁵ 20. IV 1912; o Proki Jovkiću v. Enc. Jug. 4, 1960, 548.

vlasti. Porodica, osnovana pod takvim uvjetima, raspada se. On se odaje alkoholu, ali — upoznavši načela socijalne demokracije — pridžuje se i počinje novi život. Autor prikaza (V. K.) nazvao je ovo djelo obogaćenjem socijalističke literature.

Od *Kalendara* se u tom periodu reklamiraju samo *Hrvatski ilustrovani kalendar*, bez ikakve pobliže naznake, zatim *Jadran*, kalendar Društva za mornare i radnike i *Crveni Kalendar*. Oglasa časopisa je bilo nešto više: *Savremenik*, mjesečnik Društva hrvatskih književnika; *Slobodna Misao*, mjesečnik za kulturu, kojem je geslo bilo: odstraniti »štetan utjecaj autoriteta na polju vjerskom, štetan utjecaj privilega na polju političkom i gospodarskom«. Mjesečnik je počeo izlaziti 1910; redakcioni odbor sačinjavali su: D. Trstenjak, E. Demetrović, T. Krizman, M. Mance, V. Vimpulšek i drugi, a kao suradnici spominju se: M. Pribičević, Beograd, J. Maksimović, Beograd, Guglielmo Ferrero, Ivo Politeo. Oglašuje se zatim »strukovni list« »Gutenberg«, koji izdaje naobrazbeni odbor Hrvatskog tipografskog društva. List izlazi od 1909, a uređen je po uzoru na njemačke listove te struke kao npr. »Archiv für Buchgewerbe« u Leipzigu i »Graphische Kunst«. U oglasu iz 1910. spominje se da se na taj list i slikar T. Krizman osvrnuo u »Obzoru« prigovarajući da baš zbog tog ugledanja na njemačke uzore nije originalan. Sama *Slobodna Riječ* je nešto blaže sudila.

Nadalje se još spominju časopisi *Znanje*, »novine za pouku, književnost, nauku, gospodarstvo i zabavu«, koje su izlazile u Šidu; *Borba*, polumjesečnik srpske socijaldemokracije oglašuje se god. 1913, poslije stanke od godinu dana, kada zbog ratnih događaja nije izlazio; *Napred*, organ radničkih strukovnih organizacija, koji je 1913. zamijenio zabranjenu *Radničku borbu*. List izlazi tri put mjesečno, a urednik mu je S. Turković, koga smo već spomenuli kao prevodioca priloga iz strane književnosti, a i originalnog pisca. Zatim se 1913. oglašuje mjesečnik *Naši Zapiski*, slovensko-hrvatska socijalistička revija. U njemu surađuju J. Demetrović, E. Kristan, D. Lončar, A. Štebi, A. Kristan, S. Regent, H. Tuma i drugi; *Vihor*, omladinski list za nacionalističku kulturu, broj posvećen J. Skerliću (1914), u kojem sudjeluju Čerina, Trstenjak, Tresić-Pavičić, M. Tomaseo, A. Barac i dr. U g. 1914. spominje se još prvi broj *Književnih Novosti* i na kraju *Sutla*, mjesečnik »za lijepu prozu, pjesmu i essay«, kojem su urednici Karlo Häusler i Anton Novačan.

Iz iznešenog se, dakle, vidi da je u razdoblju od 1908. do 1914. socijalistička štampa u okviru svojih osvrta na publicističku djelatnost zabilježila znatno veći broj djela iz područja književnosti nego iz drugih grana.

Međutim, ovaj osvrt na publicistiku u užem smislu proširujemo na kraju još i nekim podacima koje smo u raznim člancima iz *Slobodne Riječi* uočili, a koji se odnose na publicistiku u širem smislu. Zbog prosuđivanja razine i širine kulturne politike ovog glasila i takvi nam se podaci čine vrijednima.

Slobodna Riječ je 1911. pod naslovom »Nešto o knjigama« uspoređivala produkciju knjiga u Njemačkoj sa stanjem u Hrvatskoj, te je morala zaključiti: »Jasno nam izbija slika, kako i koliko smo mi kulturno zaostali narod.«¹⁴⁶ Juraj Demetrović je u vrlo opširnom članku pod naslovom »Naša literarna

¹⁴⁶ 27. I 1911.

kriza« ustvrdio da se u Hrvatskoj domaća knjiga ne kupuje niti se gledaju domaći autori u kazalištu. Potonju tvrdnju potkrijepio je i izjavom intendanta zagrebačkog kazališta M. Treščeca da se javnost ne interesira za domaću produkciju, čak da je i prezire. Demetrović je to dovodio u vezu s hrvatskom književnošću kao takvom, te se upustio u razmatranje kakva bi ona trebala biti, tj. socijalna, približiti se životu. Ono nešto socijalne literature, kaže Demetrović, ograničilo se na pripovijesti iz seljačkog života, dok je glavna literarna produkcija »ispovijedanje razočaranih, skrahanih i disgustiranih pojedinaca«. Dokazivao je nadalje da su krive koncepcije pokreta Moderne također doprinijele takvom stanju, jer su pod parolom »umjetnost za umjetnost« stvorile od literature »svetište nekolicine izabranih«, a šira je publika ostala bez ikakva kontakta i interesa za književnost. No, s druge strane, kritizirao je i publiku samu, naročito intelektualce, tvrdeći da je »beamterska« i da čita samo novine.¹⁴⁷

O položaju pjesnika u tadanjem društvu progovorio je poznati češki kritičar F. V. Krejčí, tvrdeći da se lirika ne čita; prema tome, pjesnik ne može živjeti od svog »rada«, pa je takvim svojim socijalnim položajem »sličan nezaposlenom radniku«. Međutim, on izriče negativan sud o onom pjesništvu koje gaji »nervozni kult svog dragocjenog ja«, koje je »duševni alkohol«, te traži socijalnu reformu. Taj Krejčijev sud sličan je Demetrovićevevu.¹⁴⁸

Jedna bilješka iz 1912. govori o samoukom švedskom radniku, K. Hanssonu, koji je napisao knjigu (ne kaže se naslov) u kojoj obrađuje filozofske sustave Hartmanna, Kanta i Spinoze. Spominje se da sveučilišni profesori hvale to djelo.¹⁴⁹ Opaža se dakako da smisao takve notice nije bio samo informativan i da se odnosio koliko na radništvo toliko i na one koji su se brinuli za kulturnu politiku.

KRITIKA KAZALIŠTA

Kao i ranije, tako i u razdoblju od 1908. do 1914. socijaldemokrati u svoju prosvjetnu djelatnost uključuju rad zagrebačkog kazališta, kao jednog od rasadišta kulture, tj. kritički se osvrću na izvođena djela. Pored toga ponavljaju se i one opće »kulturno-borbene« primjedbe o tome da su radništvu potrebne dobre odgojne predstave i u kazalištu i u kinu, da je dosta »zaglupljivanja radnika« lošim predstavama.¹⁵⁰ Pod naslovom »Norveški radnici i kazalište« govori se o tome kako su skandinavske radničke organizacije shvatile da socijalistički radnički pokret nije samo borba za kruh, novac i goli materijalni život nego da ima i dublje značenje kulturnog pokreta, jer hoće osposobiti radnika za višu formu društvenog života. Spominju se dvije žene, Elen Key i Ferdinanda Nusen, kao autori-pobornici za kulturno uzdizanje radništva, koje ističu važnu ulogu radničkog kazališta, kakvo već postoji u Norveškoj.¹⁵¹ S obzirom na to da kulturna politika socijaldemokrata u odnosu

¹⁴⁷ 30. VI 1913. i 1. VII 1913.

¹⁴⁸ 1. VI 1912.

¹⁴⁹ Radnik-filozofski pisac, 24. VIII 1912.

¹⁵⁰ 9. XII 1912.

¹⁵¹ 7. VIII 1913.

na djelatnost kazališta traje do tada desetak godina, iznenađuju sada oni članci koji dokazuju određenu klasnu netrpeljivost prema radništvu. Tu kao da se jedva nešto promijenilo na bolje. Jedan članak već svojim naslovom razgolićuje društvenu situaciju: »Sluškinja u cercle-u« Na izvedbi Verdijeve »Aide« intendant Trešćec zahtijevao je da ona skine rubac s glave. Ponižena napušta gledalište, iako su se neki časnici na sjedištima pored nje protivili takvom postupku. Članak se na kraju poziva na garantiranu ličnu slobodu kakva postoji u Engleskoj.¹⁵² U povodu otvaranja jednog novog kinematografa u Zagrebu, *Slobodna Riječ* mu odaje priznanje zbog spremnosti da dâ popust organiziranom radništvu, podsjećajući na jedno drugo iskustvo, kada im je bilo rečeno da »za radništvo nije kazalište«.¹⁵³ Iz današnje perspektive jasno uočavamo kako su sporo i teško prodirale koncepcije socijalista o kulturi.

God. 1909. i 1912. *Slobodna Riječ* je kritizirala zagrebačko kazalište zbog loših radnih uvjeta za tehnički personal i lošeg postupanja s njima. Naročito se osuđuje izrabljivanje stolara, a 1912. se tvrdi da je neopravdano smanjen broj radnika u kazalištu zbog čega su ostali preopterećeni.¹⁵⁴

Kad je u Zagrebu 1911. izvedena Marjanovićeve komedija »Ivičina karijera«, *Slobodna riječ* je iznijela da se sâm autor u »Hrvatskom Pokretu« potužio na kazališnu cenzuru, koja mu je »iznakazila« djelo izbacujući cijele odlomke u kojima satirički šiba društvene prilike.¹⁵⁵

Nastup Branka Gavelle kao novog dramaturga 1913, *Slobodna Riječ* je popratila ovim riječima rezerve bez detaljnijeg objašnjenja: »Primjetiti nam je, da nas dosadanje kritičarsko djelovanje g. Gavelle u 'Agramer Tagblattu' ne ispunjava dobrim nadama gledom na dramu, a ponajmanje gledom na socijalnu dramu.«¹⁵⁶ Kako vidimo kritičnost kao elemenat provođenja kulturne politike došla je do izražaja prema kazališnoj djelatnosti u raznim vidovima, a dakako i s obzirom na sam repertoar.

Svibanjski spisi i *Crveni Kalendar* ne prate rad kazališta. Međutim se u *Slobodnoj Riječi* što kraćim, što dužim osvrtima na izvođena djela, dobiva panorama djelatnosti tih godina, Autori su im uglavnom Mijo Radošević (*R*) i Juraj Demetrović (*J. D.*). Radoševićev stil se lako prepoznaje i bez inicijala. Polemičan je, oštar, katkad zajedljiv. Obrazovan i načitan, nije se ustručavao da to pokaže služeći se i biranim intelektualnim izrazima koje radništvo nije moglo razumjeti. Demetrovićev intelekt je usklađeniji s okvirom u kojem djeluje, iako to ne znači da čini ustupke tamo gdje je sa stanovišta socijaldemokratskih kriterija trebalo izričito kritički istupiti. Zanimljivo je da su sva domaća djela izvedena u tom periodu bila loše primljena. Ako se nije kritizirao sadržaj tj. autorova koncepcija, a ono onda prazna neadekvatna reakcija gledalaca. Tako npr. u povodu izvedbe Šenoine »Ljubice«, a o 75-godišnjici autorove smrti. Uvodnu riječ je održao *Cihlar-Nehajev*, te sa stanovišta Taineovih koncepcija prikazao Šenou kao rezultat prilika u kojima je

¹⁵² 24. XI 1913.

¹⁵³ 17. IX 1913.

¹⁵⁴ Hrvatsko zemaljsko kazalište-robijašnica, 15. XI 1909; Iz kazališne robijašnice, 30. V 1912.

¹⁵⁵ 12. V 1911.

¹⁵⁶ 24. VII 1913.

živio. A živio je u borbi protiv »tuđinske najezde, protiv apsolutizma i neukosti«. Kao liberalac grijao se na kulturi jednog Hercena i Bakunjina — tu-mačio je Nehajev. Baš zbog toga se kritika (R) obara na prisutne: proslava Šenoe, pisca i borca za konstituciju, mogla je biti manifestacijom za konstituciju. Međutim, umjesto toga, »pljesak i ništa više«. Ozlojeđen time, kritičar na kraju daje ovakvu karakteristiku društva godine 1913: »Mi napredujemo rakovim korakom — naša javnost postaje sve više masa Tupih, Glupih, Gluhih i tako je sinočnja pošta odana Šenoi bila više čast iskazana Mrtvacu, nego li Ideji slobode i ustavnosti, koja još uvijek živi u narodu [...]«. ¹⁵⁷ Ista je — u svojoj biti — i kritika »Vojnovičeve večeri«. Sam autor je čitao pred publikom odlomke iz drame »Gospođa sa suncokretom«, a publike gotovo da nije bilo. Ovo je, kaže anonimna kritika, sramota za inteligenciju, koja je inače puna fraza o kulturi i književnosti. ¹⁵⁸ *Miletićeva* aktovke »Pribina« i »Dile-tanti« kritizirane su: prva, u kojoj ban Pribina u želji za vlašću ubija kralja Stjepana Miroslava kritizirana je zbog očitog povodenja za Shakespeare-om, iako se priznaje da su neki dijelovi dobro napisani. Druga aktovka, u kojoj se autor ruga hrvatskom diletantizmu, ocijenjena je kao loše početničko djelo. ¹⁵⁹ I *Miletićeva* drama »Tomislav«, »historija u pet činova«, kakav joj je podna-slov, ocijenjena je negativno, jer autor nije dao ni historiju ni literaturu. »To je drama bez dramske akcije, a historija bez znanstvene objektivnosti i vjero-dostojnosti« — kaže ova ne sasvim dorečena kritika, koja je svoje izlaganje počela sa Shakespeareovom mišlju da historičari nisu ni pjesnici, jer im ne-dostaje fantazija, ni učenjaci, jer im nedostaje »mirna i reska hladnoća inte-lekta«. ¹⁶⁰ I *Ogrizovićevu* dramatizaciju narodne pjesme »Banović Strahinja« kritika je loše primila: autor se nije držao narodne fabule, po kojoj Strahinja ubija nevjernu ženu, nego joj oprašta. Kritika je smatrala da je ovo »preno-šenje moderne bračne drame« u narodnu poeziju neprihvatljivo. Ogrizović dakle nije imao osjećaj za to da se narodna junačka pjesma ne da »civilizo-vati« nego da ostaje »čedo barbarsko«. Neovisno od toga osnovnog promašaja, nedostatak dramatizacije je i u tome što sami likovi nisu dovoljno karakterno razrađeni — zaključuje kritika. ¹⁶¹ Izvedba aktovke »Crveni kimono« od *Mirka Dečaka* popraćena je kratkom kritikom u kojoj se konstatira da je radnja nemotivirana, isprazna i izvještačena. O istom autoru je *Razredna borba* 1906. negativno pisala, a taj put iznosi podatak da je Dečak urednik »Nedjeljnih novina«, o kojima se *Slobodna Riječ* tom zgodom izrazila vrlo negativno. ¹⁶²

J. Demetrović je prilikom premijere drame »Pomirenje« od *J. Kosora* žalio za talentom koji je izgubio literarnu orijentaciju (»Kosore, Kosore vrati se natrag, da se nacionalna naša tragika doskora ne obogati za jedan iz-gubljeni veliki naš talenat«). Pisac je uzeo problem diobe seljačke zadruge u Slavoniji, ali ga loše razrađuje imitirajući Tolstoja. Ima mjesta u kojima »modernističko filozofiranje stavlja u usta slavonskim seljacima« — što je prema kritičaru očit promašaj. ¹⁶³

¹⁵⁷ 20. XI 1913.

¹⁵⁸ 7. III 1912.

¹⁵⁹ 26. III 1912.

¹⁶⁰ 2. IX 1913.

¹⁶¹ 5. II 1912.

¹⁶² 31. V 1913.

¹⁶³ 18. VI 1914.

Mnogi su strani pisci izvođeni u ovom periodu. Prema *Slobodnoj Riječi*, a kronološkim redosljedom, susrećemo ove autore: *Ronetti, Schiller, Przybyszewski, E. Rey, Dostojevski, Lessing, Ibsen, Tolstoj, Sacha Guitry, Strindberg, Maurivaux, Nowaczynski, Shakespeare, J. Renard, H. Becque, Galsworthy, Maeterlinck, Kleist i drugi*. O izvedenim djelima tih pisaca *Slobodna Riječ* je pisala pozitivne kritike. Stopedesetgodišnjicu rođenja *Friedricha Schillera* obilježilo je zagrebačko kazalište izvedbom drame »*Don Carlos*«. Tim povodom je J. Demetrović pisao o Schilleru kao revolucionaru i borcu za pravdu, da bi na kraju plodove te borbe doveo u vezu sa radništvom: »Proletarijat — taj moderni barbar — poprima sve to većma u sebi staru kulturu, uzimajući od nje ponajbolje. A sada tek na tome ponajboljem nastavlja on i nastavit će dalje zgradu vlastite kulture sve na više i više.«¹⁶⁴ Psihološka drama modernog poljskog pisca *Przybyszewskog* »*Zlatno runo*« ocijenjeno je kao prvorazredno djelo.¹⁶⁵ Drama »*Natan Mudri*« njemačkog klasika *Lessinga* protumačena je kao apologija čovječnosti; Lessing na dramskoj radnji — u kojoj Židov Natan spašava i prisvaja jedno kršćansko dijete, iako mu kršćani ubijaju ženu i djecu — povezuje tri religije: kršćanstvo, judaizam i muhamedanstvo, tražeći od sviju etičnost.¹⁶⁶

Ibsenovo razmišljanje o odnosu realnog života i umjetničkog stvaranja, iznešeno u zapletenoj dramskoj radnji »*Kad mi mrtvi ustajemo*«, *Slobodna Riječ* je pozitivno prikazala, naročito zbog misli da treba umjetničko stvaranje spojiti sa životom.¹⁶⁷ Tu je dakle kritizirana larpurlatistička koncepcija, koju socijaldemokrati nisu prihvaćali već ni u vrijeme pojave Hrvatske Moderne, pa je tim razumljivija takva povoljna kritika 1912.

Dramu »*Fridrik Veliki*« *A. Nowczynskog* kritika je ocijenila kao najbolje djelo novije poljske literature, u kojem je opisana despotska narav pruskog vladara koji ne poštiva druge narode.¹⁶⁸

Psihološke elemente, npr. ljubomoru i preljub, koje su francuski pisci *Jules Renard* i *Henry Becque* unijeli u svoje drame o raspadanju buržoaske porodice (»*Ridokosi*«, »*Parižanka*«), kritika je dovela u vezu sa socijalnim problemima i pozitivno ocijenila dramsku obradu takvih problema.¹⁶⁹ *Glasworthy*-eva misao — iznesena u tragikomediji »*Operušani golub*« — da milosrđe pojedinca ne može promijeniti svijet, morala je naići na odobravajući komentar, pa je Radošević tim povodom pisao o »socijalnom larpurlartizmu« i o tom kako treba mijenjati cijeli društveni sistem ne dopuštajući da postoji društvo u kojem jedni pate a drugi »tjeraju šport dobrote«. Ne karitativni rad, nego socijalne reforme.¹⁷⁰ Ovdje se sjećamo *Arcibaševljeva* djela »*Smrt Ivana Lande*«, koji smo naprijed analizirali, a u kojem je obrađena individualna etičnost i to bez ruga ili kritike, kako smo mogli konstatirati. Radi li se dakle o kontradikciji istog glasila? Ne, jer socijalne reforme kao metoda ne isključuju etičnost pojedinca.

¹⁶⁴ 13. XI 1909.

¹⁶⁵ 12. III 1910.

¹⁶⁶ SR, 21. III 1912, pisala je pod naslovom »Pjesmotvor čovječnosti«.

¹⁶⁷ 22. III 1912.

¹⁶⁸ 26. II 1913.

¹⁶⁹ 17. X 1913.

¹⁷⁰ 25. X 1913.

H. Kleist opisuje u »Razbijenom vrču« ljubavne avanture jednog suca-istražitelja, čime je zapravo karikirao formalizam suda. Kritika *Slobodne Riječi* hvali taj iskreni realizam, istinito donešeni sam život.¹⁷¹ M. Maeterlink je ocijenjen kao dobra literatura (»Tintagilesova smrt«), ali po svojoj nerealnosti strana, nerazumljiva hrvatskoj publici.¹⁷²

Negativno su bili primljeni ovi strani pisci: F. Molnár »Vuk«; H. Kistemaekers, »Plam ljubavi«; R. Auerheimer, »Par po modi«; I. Madach, »Čovjekova tragedija«.¹⁷³ Mađarski pisac Molnár ocijenjen je kao promašen, jer piše »apoteozu purgarske sreće«; Kistemaekers dozvoljava zločin učinjen za domovinu, međutim socijalistička kritika takvu buržoasku ideologiju nacionalizma smatra lažnom, jer u suštini ne brani narod nego interese vladajuće klase.¹⁷⁴ Auerheimerove ljubavne spletko iz bečkog ambijenta kritika je nazvala neuspjelima, nesavremenima, a isto tako nije prihvaćen ni nihilizam i negacija društvenog napretka u djelu *Madacha Imre*.

Na kraju treba napomenuti i to da je *Slobodna Riječ* u više navrata hvalila 1912. organizirane pretplatne cikluse, osobito onaj koji je prikazivao razvoj drame od najstarijih vremena (Indija, Grčka) do Ibsena. Svrha je bila odgojna, pa zbog toga i cijene vrlo pristupačne. *Slobodna Riječ* je apelirala na posjećivanje.

Ovim prikazom mogao bi se dobiti netačan dojam da se socijalističko glasilo osvrtao samo na dramske izvedbe. Ono je ipak pratilo i djelatnost opere, koja je baš 1909. bila ponovo, po treći put, otvorena, da se zatim više ne ukine. Uglavnom su to obavijesti o opernom repertoaru, dok su kritički osvrti vrlo rijetki, a najčešće nose inicijale »e. d.«, pa sa razlogom pretpostavljamo da se radi o Eugenu Demetroviću.

MUZIČKI ŽIVOT

Godine 1909. prvi put nailazimo na muzičke kritike. Od tada bit će ih u rubrici »Književnost i umjetnost« ili »Podlistak«. Dok je do 1909. bilo samo kratkih informacija o nastupu kojeg radničkog pjevačkog društva, sada se pokušava pratiti muzički život u glavnom gradu Hrvatske. Jedna od prvih takvih kritika pod naslovom »Simfonijski koncert« odnosila se na nastup kazališnog orkestra pod ravnanjem dirigenta M. Zune. Kritika je hvalila izvedbu i dirigenta, a napisana je s osjećajem za muziku.¹⁷⁵ Tako su od sada u socijalističkom glasilu povremeno prisutna imena velikih kompozitora Beethovena, Webera, Liszta, Wagnera, Bacha i drugih. Pišući o izvedbi Haydnova oratorija »Stvaranje svijeta«, u izvedbi pjevačkog društva »Kolo« i vojnog orkestra, iznijeto je mišljenje da je muzički život Zagreba inače na niskom nivou, pa se tim više hvalila ova priredba u povodu 100-godišnjice

¹⁷¹ 22. XI 1913.

¹⁷² 22. XI 1913.

¹⁷³ 18. XI 1913; 18. III 1913; 4. XI 1913; 18. XI 1914.

¹⁷⁴ Zločin, tj. ubojstvo radi domovine zastupala je nacionalistička omladina pod dojmom ruskih i francuskih pisaca. Očite posljedice su bili Jukićev i Principov atentat. Socijalisti nisu pristajali uz to mišljenje.

¹⁷⁵ 18. XI 1909.

smrti kompozitora.¹⁷⁶ Jedna kritika je opisala razvojni put Verdijev i upustila se u vrednovanje kompozitora.¹⁷⁷ Iz takvih pravih kritičkih osvrta ili samo bilježaka saznajemo i o gostovanjima u Zagrebu, npr. minhenskog Tonkünstler-orkestra 1910. Jana Kubelika 1912, tenora njujorške Metropolitan opere Karla Jörna iste godine, ali i o nastupima lokalnih muzičkih društava (orkestar »Društva bankovnih činovnika« i pjevačko društvo *Lisinski* 1912). Pored toga praćena je djelatnost radničkih muzičkih udruženja, tj. Hrvatskog tipografskog pjevačkog društva *Sloga*, Radničkog pjevačkog društva *Jednakost*, Socijalističkog pjevačkog društva *Kolo*, Tamburaškog zbora u Kraljevici, koji su kovinari osnovali, zagrebačkog tamburaškog zbora *Sloboda*. Iako nastupi nisu bili česti, kritika se povoljno izražavala hvaleći naročito trud uložen u koncert zbora *Jednakost*.

Kao ni kazališni život, tako ni muzički *Crveni Kalendar* i *Svibanjski spisi* nisu pratili, pa je prema tome samo *Slobodna Riječ* spomenutim kritikama i bilješkama omogućavala svojim pristašama uvid u ovu granu kulturnog života.

LIKOVNA UMJETNOST

Analizirajući provođenje kulturne politike i na području likovne umjetnosti u razdoblju od 1892—1907. konstatirali smo prve vidljive rezultate (npr. posjet radništva izložbi Društva hrvatskih umjetnika god. 1898), ali smo isto tako morali ustvrditi da od 1902. socijalistička glasila nisu pratila likovni život. Naprotiv, od 1909. pa do rata relativno često nailazimo u rubrici »Podlistak« ili »Književnost i umjetnost« na napise takve vrste. Opet je ovdje *Slobodna Riječ* glavni izvor podataka; samo jedan napis *Crvenog Kalendara* iz 1910. može privući našu pažnju i o njemu će kasnije biti riječ. Spomenuti relativno česti članci teoretiziraju o umjetnosti, osvrću se na pojedine izložbe, ili govore o svemu onome što je likovni život u širem smislu. Svima im je namjena prosvjetna, pa prema tome zahtijevaju naš komentar.

Pored nama već poznatih stavova socijalista o tome da umjetnost mora odražavati realni život i biti prihvatljiva narodnim masama — o čemu se opetovano i sada govori — u članku »Umjetnost« iz god. 1910. razabiremo jednu novu nijansu u izrazu ovih pobornika za »socijalističku« umjetnost. Ovdje oni govore o težnji svake klase za srećom, a buržoazija da je imala sreću da se nauži znanosti i umjetnosti. Dakle, pojam sreće doveden je u odnos sa društvenom mogućnošću doživljavanja, posjedovanja umjetnosti, življenja sa umjetnosti. Zanimljiv stav koji proizlazi iz dubljeg sagledavanja socijalne psihologije, a o kojem bi se i danas moglo govoriti. U istom članku se izražava uvjerenje da će »pravu umjetnost i ljepotu moći [...] dati socijalizam, kada (bude) dovršena klasna borba, kada čovjek postane čovjekom«.¹⁷⁸

¹⁷⁶ 22. V 1909.

¹⁷⁷ e k., K 100-godišnjici Giuseppe Verdia, 9. X 1913. Kritika zaključuje: »Njegova skladalačka osobina teži za efektima, on ljubi dinamičke kontraste, te je stoga najbliži Meierbeeru, koga ali ipak u rafiniranoj umjetnosti slogova nije dostigao.«

¹⁷⁸ 6. X 1910.

Svoja načela o likovnoj umjetnosti potkrepljivali su socijaldemokrati u ovom razdoblju i stranom štampom. Iz mađarskog lista »Imparcial« prenešena su izlaganja o tome da je umjetnost postala potreba, da je »nužni predmet«; međutim ta umjetnost ne smije biti takva kakva jest, tj. »larpurlartistička«. Ona mora biti »korisna, dekorativna i nužna«, pa se dodaje: »Do ut des«. ¹⁷⁹ Nema sumnje da takva formulacija ima svojih nedostataka, ali baš takva je karakteristična.

Talijanski slikar druge polovice XIX st., G. Segantini, koji je slikao motive iz pučkog života tehnikom sličnom pointilizmu, pisao je u francuskom listu »Figaro« o tome što je umjetnost. *Slobodna Riječ* je pod naslovom »Segantini o bivstvu umjetnosti« prenijela članak ne tumačeći ga i ne davši nikakvih podataka o umjetniku Segantiniju samom. Segantinijeva razmišljanja su iz god. 1898, nastala kao odgovor na jedno cirkularno pismo, a povodom Tolstojeva napisa »Što je umjetnost« — ali se ne razabire kada ih je »Figaro« štampao. Segantini govori o etičkoj tendenciji u umjetnosti, no najoriginalnija je njegova zamisao neke vrste komunističkih zajednica umjetnika raznih grana, koje bi u zajedničkom životu i radu izgradile svoj umjetnički stil, pa bi se pojedine zajednice natjecale međusobno. ¹⁸⁰

U ovom periodu organizirano je nekoliko većih likovnih izložba. God. 1909. izlagali su u Umjetničkom paviljonu E. Kovačević, M. C. Crnčić, B. Csikos, T. Krizman, R. Auer, I. Tišov, J. Bužan i dr. Kritika se nepovoljno izrazila jedino o dva potonja slikara tvrdeći da rade po narudžbi, bez »ikakve umjetničke ambicije«, a oštro je napala katalog izložbe tvrdnjom da »onako žalosno izrađenog, praznog i neukusnog kataloga jošte nismo vidjeli«. Kako je izložbu organiziralo Hrvatsko društvo umjetnosti, ta se kritika odnosila na njega. ¹⁸¹

God. 1910. radništvo je posjetilo izložbu *Meštrović-Rački*. *Slobodna Riječ* je najprije uputila apel radništvu da dođe u što većem broju, a završila vrlo povoljnom kritikom i izrazima zahvalnosti onome koji je vodio radništvo tumačeći izložena umjetnička djela na njima razumljiv način. Meštrović je izložio svoj poznati Kosovski ciklus (Kraljević Marko, Srđa Zlopogleđa, Kosovske udovice i dr.), koji je godinu dana kasnije prikazan svjetskoj javnosti na međunarodnoj izložbi u Rimu, a Rački ilustracije Danteova spjeva i dr. Kritika je bila vrlo povoljna: Meštrović je »anatom duše«, ali nije kipar čovjeka-pojedinca, već »cijelog jednog naroda«. Meštrovićev individualni likovni izraz socijalistički list je okarakterizirao riječima »harmonija disproporcije, estetika patologije, i psihologija tragedije«. U tome i jest Meštrovićeva snaga, konstatira kritika. A zatim slijedi usporedba s izražajnom snagom Zole u njegovu »*Germinalu*«. ¹⁸² Komparacija likovne umjetnosti s literaturom, dakle, i to sa Zolom s kojim je već jednom ranije bila komparirana Kvederova. Ovdje uočavamo određenu slabu točku u pisanju ove likovne kritike; međutim, uz to uočavamo koliko su socijaldemokrati cijenili naturalističku književnost kada je uzimaju kao mjerilo vrednovanja.

¹⁷⁹ 4. II 1911.

¹⁸⁰ 1. IX 1913.

¹⁸¹ 4. V 1909.

¹⁸² 13. VI 1910.

U povodu poznate izložbe društva »Medulić« pod naslovom »Nejunačkom vremenu usprkos« Eugen Demetrović je pisao vrlo opširno i u više navrata. Osim Meštrovića koji je opet izlagao svoj Kosovski ciklus, na toj su izložbi sudjelovali *Krizman, Uvodić, Rački, Bukovac, Tišov, Vidović, Medović, Rosandić, Dešković* i dr. Gosti su bili slovenski impresionisti *Jakopič, Jama, Grohar* i arhitekt *Plečnik*; srpski slikari *M. Milovanović, Nadežda Petrović* i dr. Analizirajući svakog pojedinog od njih Demetrović je mnoge pozitivno prikazao, naročito goste, dok je od Hrvata kritizirao Bukovca, Tišova i Medovića smatrajući njihova izložena djela lošim slikarstvom. Ističući talenat Rosandića hvalio je njegovo radničko porijeklo, te angažiranost u dalmatinskom radničkom pokretu. Osnovnu tendenciju izložbe, izraženu već u njenu naslovu, Demetrović je ispravno shvatio i prosudio kako u likovnom tako i u političkom smislu. »Bili smo snobovi bilo rad germanske, bilo romanske kulture« — pisao je kritičar, da sa oduševljenjem konstatira ovo »simpatično vraćanje u herojska vremena«. Pa ipak je on svjestan toga da »tek danas početi sa kraljevićem Markom« znači retardaciju u usporedbi s onim što je Francuska već postigla s jednim Rodinom npr. a Belgija sa Menieur-om, koji je otkrio radnika kao slikarsku temu. Autor se još tuži da zagrebačka javnost izložbu nije znala primiti: »od Zagrepčana posjetilo izložbu moguće 2⁰/₀«, pa se pita napuštajući paviljon: »Zar u nas za ove stvari ne ima svaćanja i razumijevanja?«¹⁸³ S obzirom na to kakvu je konačnu ocjenu dobila izložba i kasnije, moramo zaključiti da je Demetrovićeva kritika ispravno informirala čitalačku publiku o njenom značaju.

Slobodna Riječ je svojim kritikama popratila još ove izložbe: poljskih slikara, ilustratora *H. Sienkiewicza* 1912, češkog slikara *A. Muche* 1913. hvaleći njegove pejzaže, Božićnu izložbu hrvatskih umjetnika u Salonu Ulrich 1913, Međunarodnu grafičku izložbu u Umjetničkom paviljonu, hvaleći naročito engleske umjetnike.¹⁸⁴ Djelatnost Umjetničke škole u povodu izložbe dačkih radova ocijenio je Kruno Božin govoreći o svakom profesoru pojedinačno (Auer, Iveković, Csikos, Frangeš, Kerdić) i to o svima pozitivno.¹⁸⁵ XI međunarodnu izložbu u Veneciji 1914. prikazao je jedan očevidac (St) s uvodnim opisom puta i pojedinih paviljona u parku (Giardino publico), gdje se i danas takve izložbe održavaju. Osobitu pažnju kritičara privukli su oni radovi kojima je tema bio radnik, npr. belgijskog umjetnika *Meunieur-a*; autor ujedno podsjeća na tradiciju ove zemlje, koja je u Breughel-u imala slikara-seljaka, sada zamjenjenog radnikom. Po istom kriteriju hvalu je dobio engleski slikar *Braugwyn* i poznata njemačka umjetnica *Käthe Kollwitz*.¹⁸⁶

Jedna bilješka iz 1913. registrira boravak *V. Bukovca* u Zagrebu, gdje po narudžbi zemaljske vlade slika panô »Razvitak hrvatske kulture« za Sveučilišnu knjižnicu. Bilješka tumači osobe i raspored kompozicije.¹⁸⁷

Na kraju iznosimo i one članke i bilješke koji obuhvaćaju likovni život u širem smislu. God. 1912. nailazimo po prvi put na jedan kraći tekst koji se odnosi na konzervatorsku službu u Hrvatskoj. *Slobodna Riječ* prenosi iz »Na-

¹⁸³ 3, 10, 17, XI, 31, XII 1910.

¹⁸⁴ 3. II 1912; 13. X 1913; 9. XII 1913; 3. II i 12. II 1914.

¹⁸⁵ 23. VII 1914.

¹⁸⁶ 22. VI 1914.

¹⁸⁷ 18. VIII 1913.

rodnih Novina« naredbu o čuvanju, tj. zabrani prodaje, izvoza ili »posvemašnjeg uništenja« crkvenog namještaja i građevina historijske i umjetničke vrijednosti.¹⁸⁸

Pristup zagrebačkih kipara Savezu građevinskih radnika g. 1912. *Slobodna Riječ* je pozdravila sa simpatijama. Iako su kipari umjetnici, kaže komentator, ipak se radi o srodnim strukama, a jednim i drugima socijalni položaj je sličan.¹⁸⁹

Pod naslovom »Hrvatska kulturna sramota«, a oštrim stilom kakav je karakterističan za kritike ovog glasila, pisano je o Kranjčevićevu nadgrobnom spomeniku, koji je kipar *K. Valdec* poklonio, ali zbog duga tvornici spomenik stoji neotkriven na sarajevskom groblju. Kritika je iznijela i to da je Zagreb za rješenje tog pitanja dao vrlo mali prilog od svega 77 K, dok dug iznosi 4000. I to je »sramota«-konstatira glasilo.¹⁹⁰ Naprotiv, s radošću je *Slobodna Riječ* registrirala da je u Hamburgu pjesniku Heineu podignut prvi spomenik, što su vladajući krugovi do tada sprečavali zbog pjesnikovih naprednih stavova.¹⁹¹ *Kosta Strajnić* je 1913. dao opširniji kritički uvid u djelovanje zagrebačke Visoke škole za umjetnost i umjetnički obrt, a u povodu godišnje izložbe. Za razliku od kritike, koja će uslijediti 1914, a koju smo već spomenuli, ova Strajnićeve se izrazito nepovoljno izražavala o slikarima *Aueru* i *Ivekoviću*, te kiparu *Frangešu* kao nastavnicima. Kritičar je izrazio mišljenje da je crtanje i modeliranje glave i akta važno u nastavi takve škole, ali su nastavnici uglavnom pejzažisti, žanristi i »plaketisti«. Prelazeći uobičajene okvire, ova kritika je dala nekoliko vrlo zanimljivih zapažanja. Autor je npr. ustvrdio da »pravo značenje umjetničkoga obrta leži u umjetničkoj industriji«, čime je dakle dotakao pitanje umjetnički oblikovanog predmeta široke potrošnje, onoga što se danas zove »dizajn«. Nadalje, tražio je reformu škole u smislu kvalitetnije stručne izobrazbe, koja bi dala »evropski obrazovanog obrtnika«. ¹⁹² Primjedbe su bile ispravne, jer u času kada ta kritika nastaje, Evropa je već mnogo postigla u umjetničkom oblikovanju, naročito Engleska, koja je u tome prednjačila i prva provela »revoluciju« umjetnog obrta u smislu likovne kvalitete. Autor kritike je dakle morao znati za tu situaciju u svijetu, možda posredstvom Beča.

U sličnu vrstu estetskog vrednovanja ide i jedna bilješka koja govori o šegrtskoj izložbi, koju je organizirao Savez hrvatskih obrtnika, a na kojoj su bili izloženi radovi šegrta svih struka, među njima i kipara! Bilješka je hvalila takav poduhvat kao poticaj za stručno usavršavanje u lijepoj izradi,¹⁹³ te pojedinačno spominjala neke uspjele izložene predmete (npr. iz pekarske struke), što je bez sumnje odgojno djelovalo na ove buduće majstore, po čijoj stručnosti je Zagreb i onako bio poznat.

Ostale kratke vijesti informirale su čitalačku publiku o postavljanju Šenoina poprsja na Zrinjevcu — djela kipara *I. Rendića*, a dara Matice hrvat-

¹⁸⁸ 22. XI 1912.

¹⁸⁹ 17. IV 1912.

¹⁹⁰ 21. III 1913.

¹⁹¹ 15. VII 1913.

¹⁹² 31. VII 1913.

¹⁹³ 14. VIII 1913.

ske; o *Rodinu kao piscu*, a prema vijestima iz francuskog časopisa »L'Humanité«; i najzad 1914. posljednji prilog s likovnom tematikom, jedno esejistički izraženo razmišljanje nad *Michelangelovim prorokom Isaijom* iz Sikstinske kapele.¹⁹⁴

Spomenuli smo da je 1910. *Crveni Kalendar* donio jedan zanimljiv članak. Vilim Bukšeg je u obliku putopisne crtice opisao svoj boravak u Belgiji, pa je tako spomenuo gradsku vijećnicu i stare cehovske zgrade bogato ukrašenih fasada u Bruxellesu, koje stoje pod zaštitom. Opširnije govori o unutarnjem rasporedu čuvene zgrade socijalističkog radničkog sindikata, tzv. *Maison du peuple*, te donosi i njenu fotografiju. Radi se o remek-djelu belgijskog arhitekta *Horte*, koja je tada značila novi stil u arhitekturi. Nije jasno da li je Bukšeg bio svjestan toga, ali u svakom slučaju njegove primjedbe da je zgrada sagrađena od željezne konstrukcije i betona, da je velika dvorana smještena na drugi kat, a ne kao obično u prizemlje npr. pogađaju karakteristike baš tog novog arhitektonskog izraza. Bukšeg međutim krivo navodi da je zgrada sagrađena 1899; ona datira iz 1897. Posjetivši i *Gent* spominje da je grad pun kuća »gotskog stila«; da je vidio pekarski *Zadružni dom* »*Vooruit*«, koji također ima svoju stilsku vrijednost, pa se donošenje i takve fotografije, kao i naprijed spomenute u *Crvenom Kalendaru*, ugodno doima. Spomenuvši i to da je vidio slike *van Dycka*, »glasovitog slikara stare flamanske škole«, koje su ga »osobito zanimale«, Bukšeg je u neku ruku dao mali kulturno-historijski prilog *Crvenom Kalendaru*.¹⁹⁵

ZAKLJUČAK

Na temelju iznesene analize dolazimo do ovih zaključaka:

1) U razdoblju od 1908. do 1914. opaža se daljnje **prilaženje inteligencije** socijaldemokratima. To se napose odnosi na učitelje poslije 1911, kada smo mogli konstatirati i njihovu direktnu suradnju.

2) Upada u oči broj i kvaliteta **naučno-popularnih** članaka, što u ranijem periodu nije bio slučaj.

3) Ističu se, nadalje, i članci iz područja **zdravstvenog prosvjećivanja**, koji svojom sadržajnom razinom a i brojem znatno nadmašuju raniji period, tako da smo toj prosvjetnoj akciji morali posvetiti opsebnii odlomak.

4) Imajući u vidu gornje sažete zaključke, kao i cjelokupnu analizu kulturno-prosvjetne djelatnosti socijaldemokrata prikazane u ovoj radnji, uočavamo **kontinuirano provođenje** kulturno-prosvjetne aktivnosti i u razdoblju od 1908. do 1914. Ali i više od toga: uočavamo **plodove** kulturno-prosvjetne djelatnosti iz ranijeg razdoblja. Činjenica da **Crveni Kalendar** izričito traži dobro štivo, da **Slobodna Riječ** dnevno donosi literarne i ostale korisne priloge, zatim smanjenje prijevoda u **Crvenom Kalendaru**, a povećanje originalnih priloga domaćih autora, od kojih su većina živući pristaše socijaldemokrata — sve to dokazuje da su se radnici bili trgli iz svoje neprosvjećenosti, pa je u

¹⁹⁴ 9. VII 1913; 5. II 1913 (*Rodin-pisac*); 30. III 1914 (*St. Michelangelo*).

¹⁹⁵ *Crveni kalendar* za god. 1910, 102—111.

smislu karakteristično, iako iz razumljivih »prosvjetnih razloga« donekle i pretjerano, ono što i sam **Crveni Kalendar** već 1910. u uvodnom članku izjavljuje: »Danas i radnik postaje sudionikom kulturnog ljudskog nastojanja. Danas i on imade izim potreba, da jede, pije, spava, potrebu da čita novinu, da polazi kazališta, da čita valjanu knjigu, te i on postaje tako karikom u lancu kulturnog čovječanstva.«

Međutim, opažaju se i neki nedostaci stilističko pravopisne naravi: pojedine obavijesti i oglasi knjiga nevjesto su izraženi, pa čitalac češće ne shvaća potpuno njihov smisao. Transkripcije stranih imena ili pojmova nisu uvijek točne; isto ime se ponekad različito piše. Kod donošenja kazališnog repertoara ili osvrta često se izostavlja ime dramskog autora ili skladatelja. A prečesto uz prezime nedostaje ime, tj. bar inicijal. U tom smislu ne vidi se nikakav napredak od perioda 1892—1907.

Zusammenfassung

DIE KULTURELLE TÄTIGKEIT DER SOZIALDEMOKRATEN IN KROATIEN IM ZEITRAUM VON 1908 BIS 1914

Diese Abhandlung knüpft an die unter demselben Titel veröffentlichte Problematik in dem Zeitraum seit 1892 bis 1907 (*Časopis za suvremenu povijest* I-II, 1969) an, die die bisher unerforschte kulturelle Tätigkeit der Sozialdemokraten im damaligen Kroatien behandelt. Die für jede Kulturpolitik ungünstigen politischen und sozialen Umstände werden auch in den Jahren 1908—14 bestätigt, gleichzeitig aber das Bewusstsein über die Bedeutung einer Aufklärungstätigkeit, sowie Ausdauer und Hartnäckigkeit in der Durchführung derselben. Es liessen sich aber auch Resultate der vor 1907 durchgeführten Agitation unter der Intelligenz beobachten; seit 1907 treten mehrere Lehrer in der sozialistischen Publizistik öffentlich auf.

Als Grund der hier dargestellten Analyse wurden die Zeitung *Slobodna Rijec*, das Kalender *Crveni kalendar* und die Gelegenheitsschrift *Svibanjski Spisi* (zeitweise nur »1. Svibanj«) in Betracht genommen. So konnte die Verfasserin im 1. Abschnitt, in welchem über die kulturelle Tätigkeit der Sozialdemokraten überhaupt gesprochen wird, die vielen Zeitungsartikel in folgende drei Themata einordnen: Recht des Arbeiters auf die Kultur; das Bemühen, den Arbeiter als auch die Öffentlichkeit über die »kulturelle Mission« des Sozialismus zu überzeugen (auch mit Ideen von A. Strindberg und A. France begründet); das sozialdemokratische Ideal der Gesellschaftsordnung wird mit der Kultur selbst identifiziert. Ferner werden die von der Zagreber Universität organisierten populären Vorträge (Dozent A. Bazala) und die Solidarität der Sozialdemokraten mit der Lehrerschaft (im Zusammenhang mit der Lehrerkonferenz im J. 1911) besprochen. In weiteren Abschnitten wird die kulturelle und Aufklärungs-Tätigkeit selbst nach ihrem Inhalt besprochen und analysiert und zwar: einheimische und ausländische *literarische Beiträge* (wobei besonders über den Typograph und Schriftsteller N. Vukojević und die erste sozialistische Schriftstellerin Zofka Kveder und deren Bedeutung gesprochen wird); *Nekrologe* über berühmte Persönlichkeiten aus dem künstlerischen und politischen Leben; populär geschriebene *wissenschaftliche Artikel* (besonders medizinische). Gleicherweise wird die damalige *Publizistik* in Kroatien und die Propagierung der nach den sozialistischen Kriterien auserwählten literarischen und wissenschaftlichen Schriften erörtert. Weiter wird die kritische Einstellung

zu der Tätigkeit des Zagreber Theaters erwähnt, wie auch die zum ersten Mal in sozialdemokratischer Presse erscheinende Artikel (zum Teil auch Kritiken) über verschiedene Konzerte. Einige Aufmerksamkeit konnte auch dem gewidmet werden, was dem Arbeiter über die bildende Kunst überhaupt und die Ausstellungen in Zagreb im besonderen gesagt wurde. Im Abschluss konnte die Verfasserin nicht nur die Tatsache einer bewussten Kulturpolitik bei den Sozialdemokraten in Kroatien und ihre Bedeutung für die Geschichtsschreibung feststellen, sondern auch einen Vergleich mit den sich auf die Zeitspanne 1892—1907 beziehenden Feststellungen ziehen.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXV—XXVI

1972—73

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb